

LIETUVOS KULTŪROS-ŠVIETIMO DRAUGIJOS 1905—1907 METŲ REVOLIUCIJOS IR STOLYPINO REAKCIJOS METAIS

L. VLADIMIROVAS

1905—1907 m. Rusijos revoliucija suvaidino svarbų vaidmenį ne tik Rusijos visuomeniniame-politiniame, bet ir jos kultūriniame gyvenime. V. Leninas savo „Pranešime apie 1905 metų revoliuciją“ taip apibūdino kultūros laimėjimus šioje revoliucijoje: „Buvo užkariauta spaudos laisvė. Cenzūra buvo tiesiog pašalinta. Joks leidėjas nedrįso pateikti valdžios organams privalomąjį egzempliorių, o valdžios organai neišdrįso griebtis prieš tai kokių nors priemonių. Pirmą kartą Rusijos istorijoje Peterburge ir kituose miestuose laisvai pasirodė revoliuciniai laikraščiai...“¹

Revoliucijos banga pralaužė ir tas kliūtis, kurios trukdė laisvai vystytis kultūros-švietimo įstaigoms. Išgąsdinta visos Rusijos politinio streiko ir smarkėjančių revoliucinių veiksmų, caro vyriausybė 1905 m. lapkričio 2 d. buvo priversta panaikinti 1890 m. išleistas taisyklės, kurios apribodavo nemokamų liaudies bibliotekų komplektavimą². 1906 m. vasario 28 d. buvo išleistos naujos taisyklės pradinių mokyklų bibliotekoms, kurioms taip pat buvo pripažinta didesnė laisvė, komplektuojant savo fondus. 1905 m. spalio 12 d. taisyklės, kurias priėmė vyriausybė, spaudžiant revoliuciniam proletariatui, nustatė laisvą tvarką, organizuojant viešuosius susirinkimus, paskaitas, kursus suaugusiems, klubus ir profesines sąjungas. Šios taisyklės vėliau buvo pakeistos „Laikinomis taisyklėmis dėl draugijų ir sąjungų“, žinomomis 1906 m. kovo 4 d. įstatymo vardu. Visos tos taisyklės sudarė palankesnes, negu anksčiau, sąlygas kultūros-švietimo draugijoms kurtis ir vystytis. 1905—1907 m. revoliucijos laikotarpiu buvo steigiami ir plečiami daug įvairiausių organizacijų. Tačiau carizmo sąlygomis laisvas, nevaržomas kultūros-švietimo įstaigų darbas buvo neįmanomas. Visos 1905—1906 m. paskelbtos taisyklės ir įstatymai kultūros-švietimo darbo klausimais buvo taip kazuistiškai ir dviprasmiš-

¹ Leninas V. I. Raštai. T. 23, V., 1954, p. 236—237.

² 1890 metų „Taisyklės dėl nemokamų liaudies skaityklų ir dėl jų priežiūros tvarkos“ atimdavo iš bibliotekos teisę laisvai komplektuoti savo fondus. Buvo komplektuojama tik ta literatūra, kurią aprobuodavo Liaudies švietimo mi isterijos Mokslo komitetas kartu su Dvasine žinyba. Tam tikslui Liaudies švietimo ministerija leisdavo specialius katalogus (vadinamuosius „ministerinius“), į kuriuos daugiausia įeidavo monarchistinė ir klerikalinė literatūra. Pagal šiuos katalogus liaudies bibliotekos ir turėjo komplektuoti savo fondus. 1890 metų taisyklės taip apribodavo komplektavimą, kad liaudies bibliotekos galėdavo įsigyti tik apie 10% visų cenzūros leistų knygų.

kai suformuluoti, kad reakcinei vyriausybei sudarydavo plačias galimybes administruoti ir persekioti kultūros-švietimo įstaigas³.

Lietuvoje kultūros-švietimo įstaigoms ir liaudies bibliotekoms vystytis sąlygos susidarė palankesnės dėl to, kad revoliucinės krizės brendimo sąlygomis 1904 m. gegužės 17 d. (balandžio 24 d.) carizmas buvo priverstas panaikinti lietuvių spaudos draudimą. Liaudies bibliotekos pradėjo nevaržomai komplektuoti savo fondus knygomis ir periodiiais leidiniais lietuvių kalba, išskyrus, žinoma, revoliucinius-socialistinius leidinius, kuriuos, kaip ir anksčiau, žiauriausiai persekiojo carinė cenzūra.

Iki 1905 m. revoliucijos liaudies bibliotekų tinklą Lietuvoje vystė arba Liaudies švietimo ministerija, atitinkamos vietos įstaigos, kurios organizuodavo specialius liaudies skaitymo skyrius prie pradinųjų mokyklų bibliotekų, arba Liaudies blaivybės globos komitetai⁴, kurie Lietuvos miestuose ir miesteliuose steigdavo arbatines ir prie jų — liaudies skaityklas.

1905 m. Kauno gubernijoje veikė 146 liaudies skaitymo skyriai prie mokyklų ir 21 Liaudies blaivybės globos komiteto liaudies skaitykla⁵. Tačiau šios valstybinės liaudies bibliotekos ir skaityklos vaidino visiškai menką kultūrinį vaidmenį ir buvo labai nepopuliarios liaudies masėse, nes savo fondus jos komplektavo beveik išimtinai monarchistinio arba religinio turinio literatūra rusų kalba ir, tokiu būdu, visiškai negalėjo patenkinti revoliucinės krizės metais ypač padidėjusių liaudies masių kultūrinių poreikių. Anksčiau lietuviška knyga ir laikraštis galėjo tik per knygnešį, slaptai pasiekti savo skaitytoją, o dabar knyga ar laikraštis plito laisvai, beveik nevaržomai revoliucijos dezorganizuotos carinės cenzūros, ir lietuvių skaitytojas ieškojo juose atsakymų į revoliucijos iškeltas aštrias socialines problemas. Kaip rašė tuomet „Žarija“, juk „laisvųjų dienos buvo išvilkusios iš gryčios paskutinį snaudalį ir pastūmė jį sujudusių žmonių tankumynan“⁶.

Ypač plito socialdemokratų spauda. 1908 m. „Žarija“ rašė: „Skaitęs ligšiol vien „Aukso Altorių“ pikčiau veržėsi pasitverti socialistų platinamus lapelius už patį socialistą, o pagavęs atsišaukimą į rankas, nešėsi jį namo, kaip kokią šventenybę ir atsidėjęs jį skaitydavo. Laikraščiai, knygutės, visokios revoliucijos dainos ėjo iš rankų į rankas, lankė šimtus, lig visai nesudildavo. Darbininkai ir vargingieji valstiečiai ypač buvo ištroškę žinių, nurodymų, mokslo ir skubinosi juo daugiau to viso pasigauti“⁷.

Tuometinėje socialdemokratinėje ir šiaip „pirmieiviškoje“ spaudoje randame daugybę projektų, siekiančių patenkinti masišką darbo žmonių siekimą šviestis, siūloma organizuoti mokyklų tinklą, vystyti savišvietą, steigti liaudies namus, knygynėlius (bibliotekas), klubus, kultūros centrus ir pan. Neretai ir patys darbo žmonės kreipiasi į laikraščius patarimo ir pagalbos, kaip organizuoti viešąją skaityklą arba mokyklą.

Siekdama patenkinti liaudies kultūrinius poreikius, Lietuvos socialdemokratų partija šalia socialinių ir ekonominių reikalavimų į savo veiklos programą įtraukė ir kultūrinius reikalavimus, būtent: 1) „kad moki-

³ Зr. Громова А. А. Правовое положение народных библиотек в России и его изменение в 1905—1907 гг.—Труды Ленинградского института им. Н. К. Крупской. Т. I, с. 37.

⁴ Šie komitetai, kurių įstatai buvo patvirtinti 1894 m. gruodžio 20 d., priklausė Finansų ministerijos Vyriausiajai netiesioginių mokesčių ir gėrimų valstybinio pardavimo valdybai. Oficialiai jų uždavinys buvo „gyventojų apsauga nuo piktnaudžiavimo svaiginamaisiais gėrimais“, tačiau faktiškai šie komitetai ir jų skaityklos buvo plačiai panaudoti monarchistinei literatūrai ir klerikalinėms pažiūroms masėse skleisti.

⁵ LTSR CVIA. f. 567, ap. 12, b. 7594, l. 13—14.

⁶ „Žarija“, 1908 m. vasario 13 d., Nr. 7, p. 98.

⁷ Ten pat.

nimas mokyklose būtų neprigulys nuo kunigų ir dykai duodamas; 2) kad neturtingiems būtų duodamos dykai ne tik knygos, mokslui reikalingos, bet reikale butas ir valgis; 3) kad valsčius taisyty knygynus, skaityklas ir šelptų visokias apšvietimo draugijas“⁸. Paprastai kultūros ir švietimo klausimai figūruoja ir LSDP konferencijos pasitarimų darbotvarkėje. Antai Suvalkų gubernijos LSDP konferencijoje 1907 m. rugsėjo 20 d. tarp kitų aktualių klausimų buvo apsvarstytas ir kultūros klausimas. Konferencijos priimtoje rezoliucijoje šiam klausimui išskirtas atskiras punktas: „Konferencija, apsvarsčiusi kultūros darbą, patarė visiems draugams išnaudoti visus partijos pripažintuosius būdus visuomenės kultūros laipsniui pakelti, kaip antai — apšvietimo draugijas, knygynus, skaityklas, mokyklas...“⁹

Sunkiomis Stolypino reakcijos sąlygomis, juodašimčių teroro siautėjimo metais, kai kiekviena socialdemokratų iniciatyva kultūros srityje buvo žiauriausiai užgniauziama, LSDP rekomendavo savo nariams bendradarbiauti tokiose legaliose kultūros-švietimo organizacijose bei draugijose, kurių veiklos pobūdis neprieštarautų marksistinės partijos principams¹⁰. „Caro valdžios represijos vertė keisti revoliucinio darbo formas. Atskiri partijos nariai aktyviai įsijungė į legalių ir pusiau legalių darbininkų organizacijų veiklą, platio revoliucinę literatūrą. Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje ir kituose miestuose buvo dirbamas legalus ir pusiau legalus švietimo darbas“¹¹.

Sumanymas organizuoti lietuvišką kultūros-švietimo draugiją gimė artimų socialdemokratams pažangiųjų inteligentų tarpe. 1905 m. buvo įkurta „Lietuviškųjų knygynėlių draugija“ 1906 m. beveik vienu metu Suvalkijoje susikūrė dvi kultūros-švietimo draugijos: „pirmeiviškoji“ „Šviessa“ ir klerikalinė — „Žiburys“ Tais pačiais metais Kauno gubernijoje įsikūrė klerikalinė „Saulės“ draugija. 1907 m. vasario 15 d. Vilniaus gubernatoriumi patvirtino naujos kultūros-švietimo draugijos — „Vilniaus aušros“ — įstatus. Visos šios draugijos organizavo mažesnę ar didesnę savo filijų — skyrių — tinklą. Stolypino reakcijos laikotarpiu kai kurios iš šių draugijų buvo persekiojamos. Kunigai ir žandarai vieną po kito pasmaugė „Lietuviškųjų knygynėlių draugijos“ skyrius. 1908 m. rudenį Vilniaus ir Suvalkų gubernatorių įsakymais buvo uždarytos Marijampolės „Šviessa“ ir „Vilniaus aušra“. Po šių smūgių „pirmeiviams“ jau nebepavyko suorganizuoti kultūros-švietimo draugijos su platesniu savo skyrių bei kultūrinų įstaigų tinklu. Spontaniškai susikurdavo tik viena kita pažangesnė draugija stambiuose Lietuvos centruose: Vilniuje „Rūta“, Šiauliuose „Varpas“, Panevėžyje „Aidas“ ir t. t. Tačiau šios draugijos mažai rūpinosi švietimo klausimais ir buvo daugiau panašios į muzikos bei dainos mėgėjų klubus. 1912 m. lapkričio 29 d. buvo patvirtinti naujos lietuvių kultūros-švietimo draugijos „Rytas“ įstatai; ši draugija veikė Vilniaus gubernijoje. Tačiau šios draugijos kryptis buvo „atžagareiviška“ — klerikalinė.

Nors visos šios kultūros-švietimo draugijos ir nebuvo užsibrėžusios kokių nors politinių ar socialinių uždavinių, pabrėždavo savo „bepartiškumą“ bei apsiribodavo tik kultūriniu darbu, tačiau faktiškai jos atstovavo vienas ar kitos politinės krypties, vienos ar kitos partijos interesams. Jau tada, 1908 m., „Zarija“ rašė: „... Iš kultūriško darbo negalima visai išvartyti politikos... tokia ar kitokia politiką mes rasime visur —

⁸ „Naujoji gadynė“, 1906 m. spalio 19 d., Nr. 22, p. 343.

⁹ „Zarija“, 1907 m. rugsėjo 20 d., Nr. 12.

¹⁰ Zr. „Zarija“, 1908 m. vasario 13/26 d., Nr. 7, p. 101.

¹¹ Griškūnaitė E. Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1908—1914 metais. V., 1959, p. 13.

mokykloje, skaityklose, visokiose kultūriškose draugijose. Taigi kultūriškas darbas visuomet taipgi partiškas“¹².

„Pirmeiviškos“ kultūros-švietimo draugijos, tokios, kaip „Lietuviškų knygynėlių draugija“ arba Marijampolės „Sviesa“, sutelkdavo pažangius visuomenės elementus ir, be socialdemokratų, į jas įeidavo ir liberalinės buržuazijos, vadinamosios „Lietuvių demokratų partijos“, atstovų, taip pat pažangių elementų, neturinčių ryškesnių politinių pažiūrų; juos visus jungdavo griežtas nusistatymas prieš katalikų bažnyčią, pagrindinį reakcijos ir carizmo ramstį Lietuvoje, o jų vykdomas kultūros-švietimo darbas buvo laisvas nuo bet kurių religijos elementų. Tarpinė organizacija tarp „pirmeivių“ ir „atžagareivių“ buvo „Vilniaus aušra“, kurioje „vardan tautinės vienybės“ susivienijo liberalai su klerikalais ir „atžagareiviais-tautininkais“. Reakcionieriai draugijos valdyboje sudarė daugumą ir stengėsi nukreipti jos veiklą reakcine linkme. Šiai jų politikai priešinosi liberalai ir nedaugelis socialdemokratų, kurie, nepaisant visų reakcionierių priešiškų pastangų, prasiskverbė į draugiją. Draugijos „Saulė“, „Žiburytas“ ir „Rytas“ buvo ryškiai juodašimtiškos-klerikalinės.

Tačiau to meto sąlygomis, kai, V. Lenino žodžiais tariant, „beveik keturiems penktadaliams vaikų ir paauglių“ buvo „atimtas liaudies švietimas“ ir kai liaudies masės carizmo buvo „apiplėštos švietimo, šviesos ir mokslo prasme“¹³, tų reakcinių draugijų steigiamos mokyklėlės ir knygynėliai buvo teigiami reiškiniai. V. Leninas rašė, kad net zubatovinės legalios darbininkų organizacijos galų gale gali atnešti naudos darbininkų klasei, jeigu jos žengia tam tikrą žingsnį pirmyn į kad ir miniatiūrinį erdvės praplėtimą darbininkams¹⁴.

Visos šios lietuvių kultūros-švietimo draugijos, pažangios ir reakcinės, suvaidino tam tikrą vaidmenį tuometiniame lietuvių visuomeniniame ir kultūriniame gyvenime ir toje ideologinėje kovoje, kuri ypač pagyvėjo po 1905—1907 m. revoliucijų įvykių. Tačiau mūsų istorinėje literatūroje šių draugijų veiklos dar niekas nėra plačiau nagrinėjęs, ir šis darbas yra pirmas toks bandymas. Šio straipsnio apimtis neleidžia autoriui vienodai plačiai apsjstoti ties visų šių draugijų veikla, ir todėl autorius daugiau dėmesio skiria pažangioms kultūros-švietimo draugijoms („Lietuviškųjų knygynėlių draugija“ ir „Sviesa“), taip pat „Vilniaus aušrai“, kurios veikloje ypač ryškiai atsispindėjo tuometinio lietuvių visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo prieštaravimai¹⁵.

„Lietuviškųjų knygynėlių draugija“

Viena pirmųjų lietuviškų kultūros-švietimo draugijų buvo „Lietuviškųjų knygynėlių draugija“¹⁶. Ji įsikūrė 1905 m. Vilniuje. Vienas veikliausių draugijos kūrimo iniciatorių—P. Bugailiškis. Šios draugijos tikslai ir uždaviniai buvo taip apibūdinti:

„Sodžius pradeda atbusti. Žmonių dvasios reikalai užima kaskart žymesnę vietą. Pakilo gerų knygų reikalavimas. Bet tasai reikalavimas dar toli nėra pakankamas. Geros knygos mažai platinasi po sodžius. Jų vietą užima dažnai įvairios šiukšlės, kaip antai Sapnininkai, Magelonos,

¹² „Žarija“, 1908 m. kovo 27 d., Nr. 13, p. 194—195.

¹³ Leninas V. I. Raštai. T. 19, p. 117.

¹⁴ Žr. Leninas V. I. Raštai. T. 5, p. 412.

¹⁵ Vilniaus Valst. V. Kapsuko v. universiteto bibliotekininkystės katedroje šiais klausimais atliktas tam tikras tiriamasis darbas, ypač pažymėtini du diplominiai darbai: O. Cesnulevičiūtės „Lietuvių kultūros-švietimo draugija „Sviesa““ (1958 m.) ir L. Stumbrėvičiūtės-Kaminskienės „Vilniaus krašto kultūros-švietimo draugijos 1905—1907 m.“ (1959 m.).

¹⁶ „Lietuvos ūkininkas“, 1906 m. vasario 2 d., Nr. 7, p. 99.

Galzinkos ir kitos, kurios ne tik nelavina žmogaus proto ir dvasios, bet dar labiau migdina, atitraukdamos jį nuo tikrojo gyvenimo.

Mūsų žmonės dar nemoka rinktis gerų knygų ir neturi kur pasirinkti: mūsų knygų platintojai — knygnešiai ir šiaip knygininkai — paprastai vartojo tik tokį tavorą, kuris labiau perkamas, kaip pvz., minėtos aukščiausių knygutės. Taigi praveisti kelią į sodžių geroms knygoms, pripratinti žmones prie skaitymo — yra vienas svarbiausių apšvietimo uždavinių. Tokį uždavinį turi pasistatę sau Lietuviškųjų knygynėlių draugija¹⁷.

Draugija išleido savo įstatus, išspausdintus 1905 m. „Vilniaus žinių“ spaustuvėje, kuriuose nubrėžti draugijos tikslai ir darbo organizavimas¹⁸.

Draugijos pagrindinis tikslas — „kurti ir prilaikyti lietuviški knygynėliai po Lietuvos miestelius ir kaimus lietuviams — žmonėms pasiskaityti; reikalui atsiradus, tas pats gali būti daroma ir už Lietuvos sienų... Draugijos nariais gali būti kiekvienas doras žmogus, moteris ar vyras, įmokėjęs per metus tris rublius ir apsiėmęs pildyti šituos Draugijos įstatymus“¹⁹. Draugija susideda iš filijų, „filija paskiria vietas knygynėliams įkurti ir suranda žmones jiems vesti, — prižiūri jų vedimą, paduoda draugijos komitetui žinias ir taria, kur reikalinga įkurti savo apygardoje nauji knygynėliai, traukia draugijon naujus narius... siunčia savo atstovus draugijos suvažiavimam, suima ir komitetan nusiunčia visus surinktuosius pinigus... Bendruose draugijos reikaluose filija turi tris balsus“.

Vyriausias draugijos organas yra jos narių suvažiavimas, jis nustato bendrą draugijos veiklos kryptį ir jos knygynėlių komplektavimo tematiką; tarp suvažiavimų draugijos reikalus tvarko jos komitetas, jis „rūpinasi knygynėlių sutaisymu ir pristatymu reikalingon vieton“, papildo knygynėlių katalogą naujai išėjusiomis knygomis, surenka iš filijų pinigus ir tvarko draugijos finansus. Metų gale komitetas privalo atsiskaityti už savo veiklą draugijos narių suvažiavime.

Draugijos biudžetas buvo sudaromas iš narių įnašų, aukų ir iš lėšų, surenkamų iš draugijos organizuojamų masinių priemonių (loterijų, spektaklių ir t. t.).

Draugijos komitetą globojo „Lietuvos ūkininko“ redakcija; šis laikraštis savo puslapiuose plačiai nušviesdavo draugijos ir jos filijų veiklą, skelbdavo jos metines ataskaitas, aukotojų sąrašus ir pan. Draugija knygynėlius sudarydavo, siųsdavo juos filijoms ir toliau komplektuodavo per M. Piaseckaitės-Šlapelienės ir E. Brazaitytės „Lietuvių knygyną“ Vilniuje²⁰.

Prie draugijos įstatų buvo pridėtas „Knygynėlio katalogas“, rekomenduojamosios literatūros rodyklė, pagal kurią steigiamiems knygynėliams buvo sudaromi knygų rinkiniai. Rodyklė, kurioje iš viso yra 102 pavadinimai, sudaryta iš trijų dalių: grožinės literatūros, politinės bei visuomeninių mokslų ir gamtos mokslų literatūros. Rodyklės turinys pasižymi ryškia pažangia tendencija. Grožinės literatūros skyriuje — lietuvių, rusų ir užsienio rašytojai: F. Šileris, A. Mickevičius, H. Andersenis, I. Krylovas, L. Tolstojus, M. Valančius („Palangos Juzė“), A. Baranuskas, A. Vienožinskis, V. Kudirka, Maironis, Žemaitė (dešimt pavadinimų), Lazdynų Pelėda, Vaižgantas, J. Biliūnas, S. Matulaitis ir kt. Politinės literatūros skyriuje šalia smulkiaburžuazinio demokratizmo atstovų — P. Višinskio ir kt. — knygelių paminėta keletas marksistinės literatūros leidinių, pirmiausia K. Markso ir F. Engelso „Komunistų manifestas“, K. Kautskio „Partija, klesia ir visuomenė“, populiarūs rusų proletariato tar-

¹⁷ „Zarija“, 1907 m. gegužės 30 d., Nr. 1, p. 9.

¹⁸ Lietuviškųjų knygynėlių draugija, Vilnius, 1905, 10 p.

¹⁹ Ten pat, p. 3.

²⁰ Ten pat, p. 6.

pe Dikšteino knygelė „Kas iš ko gyvena“. Gamtos mokslų skyriuje stengtasi atrinkti geriausias knygas iš skurdžios tais laikais lietuviškos mokslinės populiariosios literatūros. Rodyklėje visiškai nepamiršta religinė literatūra. Si rodyklė rodo pažangų draugijos pobūdį — jos narių sudėtyje, be liberalinės lietuvių buržuazijos partijos — „Lietuvių demokratų partijos“ — šalininkų, buvo ir Lietuvos socialdemokratų partijos (LSDP) atstovų. Revoliucijos dienomis draugiją rėmė pašangioji inteligentijos dalis ir priešakiniai kaimo gyventojų sluoksniai.

Paskelbtose „Žarijoje“ ir „Lietuvos ūkininke“ draugijos 1905 m. ir 1906 m. ataskaitose matome, kad pirmaisiais šios draugijos veikimo metais jai pasisekė surinkti 249,14 rb, o išleista 237,87 rb; beveik visa ši suma buvo panaudota knygoms pirkti ir joms įrišti. 1905 m. pabaigoje draugija turėjo 34 narius ir dvi filijas, per tuos metus ji Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijų įvairiose vietovėse buvo įkūrusi 24 knygynėlius. Kiekviename knygynėlyje buvo po 80 knygų.

1906 m. pajamų kiek sumažėjo, bet didesnė lėšų dalis taip pat buvo panaudota knygynėliams komplektuoti.

1906 m. į draugiją įstojo dar 18 narių, buvo įsteigtos dar dvi filijos ir įkurta 15 naujų knygynėlių.

Tokiu būdu 1906 m. pabaigoje draugija įvairiose Lietuvos vietose turėjo 39 knygynėlius. Dauguma jų buvo įsteigta kaimo vietovėse, tačiau buvo ir miestuose: Vilniuje — du, Kaune, Marijampolėje, Vilkaviškyje — po vieną. Daugiausia draugijos knygynėlių buvo Kauno gubernijoje — 25 (Ukmergės apskr.— 4, Zarasų apskr.— 6, Panevėžio apskr.— 5, Šiaulių apskr.— 4, Raseinių apskr.— 2 ir Kauno apskr.— 1), Vilniaus gubernijoje buvo 8 knygynėliai (Vilniuje — 2, Trakų apskr.— 3, Svenčionių apskr.— 3) ir Suvalkų gubernijoje — 6. Be to, Kybartuose bei Krosnoje (Suvalkų gub.) ir Vabalninke bei Galiniuose (Panevėžio apskr.) veikė filijos. 1906 m. pabaigoje visuose šiuose knygynėliuose jau buvo apie 4 tūkst. knygų. „Atsižvelgdama į savo dvejų metų amžiaus darbą, — konstatuoja draugijos valdyba savo ataskaitoje, — draugija šviesiai žiūri į savo ateitį. Įgijusi nemažą visuomenės užuojautą, ji tvirtai tikisi turėsianti ją ir toliau. Tą gi užuojautą ji stato užvis aukščiau, kadangi be jos nė vienas viešas darbas negali turėti pasisekimo“²¹.

Tačiau draugijos valdybos optimistiški lūkesčiai nepasitvirtino. 1907 m. draugijos veikla ūmai nutraukiama, vienas po kito likviduojami jos knygynėliai ir filijos. Draugijos veiklos nutraukimo pagrindinė priežastis buvo prasidėjęs reakcijos siautėjimas. Draugija nors ir turėjo savo įstatus, tačiau jie nebuvo patvirtinti gubernatoriaus²²; ir ji, matyt, susikūrė, kaip daugelis kitų panašių draugijų, — revoliucijos pakilimo metais, jos steigėjų iniciatyva. Revoliucijos atoslūgio metais vietiniai valdžios organai skubiai uždraudė visų tų draugijų veiklą.

Prieš „Lietuviškųjų knygynėlių draugijos“ knygynėlius kartu su žandais stoji ir kunigai. Būdingas šiuo atžvilgiu yra Vabalninko knygynėlio likimas. „Lietuvos ūkininkas“²³ apie tai rašė: „Praeitą vasarą čia susitvėrė tarp ko kito būrelis knygoms skaityti. Iš pradžios knygų turėjome mažai. Paskui gi, atsiradus didesniai skaitytojų skaičiui, parsiusdinome iš Vilniaus „knygynėlių“ ir įtaisėme aptiekoj. Daugybė žmonių pradėjo skaityti. Bet skrajojantiems būriui užėjus ir Vabalninkų aptieką sukūlus, .. nebetekome mes ir knygyno: išnaikino jį dragūnai su policija.

²¹ „Žarija“, 1907 m. gegužės 30 d., Nr. 1, p. 10; „Lietuvos ūki inkas“, 1907 m. birželio 6 d., Nr. 23, p. 358.

²² Nepaisant šio straipsnio autoriaus kruopščių ieškojimų archyvuose, nepavyko surasti kokio nors gubernatoriaus įsakymo, legalizuojančio šios draugijos veiklą.

²³ „Lietuvos ūkininkas“, 1906 m. rugsėjo 20 d., Nr. 49, p. 568.

Mūsų klebonui kun. Bižauskui nepatiko šis knygyneas: jis pradėjo atkalbinėti nuo skaitymo tų knygelėlių, vadindamas kai kurias iš jų niekam netikusiomis arba bedieviškomis; jis pats gi pradėjo tarp žmonių platinti visokias juodašmitiškas knygeles. . . Iš viso pasielgimo ir jo žodžių aišku, kas mūsų klebonui labiausia rūpi. Jam nepatinka, kai žmonės jo nesiklaupę patys pradeda šviestis ir skaito tokias knygas, kurios parašo tikrą teisybę, parašo taipogi ir apie kunigų blogus darbus. . .“

Kitoje „Lietuvos ūkininko“ korespondencijoje rašoma: „Salamiesčio miestely šviesą mylinčių žmonių buvo įkurtas knygynelis. Jis jau gyvavo nuo 1905 m. Knygų jame buvo jau gana daug, ir daugiausiai mokslų. Nekurie žmonės, kunigo neklausydami, skaitė tas knygas ir nieko pikto jose nematė. Bet mūsų kunigas — garsus bedievių priešas ir jų raštų naikintojas. Užgirdęs, kad įkurtas Salamiesty knygynelis, pradėjo jį ant pamokslų ir šiaip suėjimuose peikti, sakydamas, kad tam knygynelį visos knygelės bedieviškos. Dėlė konkurencijos. . . įsitaisė savo knygynelį, į kurį neužmiršo įtalpinti ir šv. Kazimiero draugijos išleistų knygų, kaip „Ar bus geriau, kad socialistai gaus viršų“ ir kitų panašių“²⁴. Tačiau to nepakako kunigui, jis apie pažangų knygynelį pranešė policijai. „Bet atsirasta Judos ir pakišta liežuvis,— rašoma toliau „Lietuvos ūkininke“,— rugpiūčio 6 d. policija paėmė visus ten buvusius raštus“.

Tokių pavyzdžių, kai kunigai bendrai veikė su žandarais prieš „pirmeiviškus“ knygyneilius, yra ir daugiau.

Tačiau, nepaisant visų reakcijos jėgų pastangų, visiškai sunaikinti „Lietuviškųjų knygynelių draugijos“ švietėjiškos veiklos rezultatų joms nepavyko. Dalis knygynelių atiteko kitoms kultūros-švietimo draugijoms, pirmiausia „Šviesai“ ir „Vilniaus aušrai“, dalis, vadinamosios jaunimo ratelių bibliotekos, toliau veikė nelegaliai. Šias nepartinio pažangaus jaunimo organizacijas žandarai laikė Lietuvos socialdemokratų partijos kuopomis²⁵. Šių ratelių lozungas buvo „Šviestis ir šviesti“. Šio tikslo jie siekė, steigdami bibliotekas, rengdami skaitymus, paskaitas, įvairius pasilinksminimus, platindami žmonių tarpe laikraščius ir knygas²⁶.

Švietimo draugija „Šviesa“

Ryšium su revoliucijos įvykiais iš esmės pasikeitė kultūros-švietimo darbas ir Suvalkijoje. Prieš tai čia veikė tik rusiškų bei lenkiškų liaudies bibliotekų tinklas. Antai Kalvarijos apskrityje buvo dvi tokios bibliotekos — Alytuje ir Simne²⁷. Tačiau nuo 1906 m. jų veikla žymiai susilpnėja, „nes gyventojai čia lietuviai ir visiškai nenori, o didelė dalis ir nemoka skaityti lenkiškas ar rusiškas knygas“²⁸. Vietoje jų nuo 1905 m. lietuvių inteligentų, apšvietusių valstiečių, moksleivių būreliai spontaniškai pradeda kurti lietuviškus knygyneilius²⁹. Visų šių ratelių veikla įgauna organizuotą pobūdį, įsteigus Senapilyje (Marijampolėje, dabar Kapsuke) švietimo draugiją „Šviesa“. Oficialus jos legalizavimo dokumentas skamba taip:

„1906 m. spalio 26 d. Suvalkų Gubernijos Draugijų reikalams žinyba, apsvarsčiusi Marijampolės miesto gyventojų Joanos ir Kazimiero Grinevičių, Veronikos Milčinskos ir Liudviko Cipliausko pateiktąjį draugijos

²⁴ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. rugsėjo mėn., Nr. 38, p. 414.

²⁵ Žr. *Angarietis* Z. Iš Lietuvos Socialdemokratų partijos praeities.—„Komunistas“, 1918 m. gegužės 9 d., Nr. 7, p. 63.

²⁶ Žr. ten pat; apie jaunimo ratelius žr. taip pat „Lietuvos ūkininkas“, 1909 m. birželio 3 d., Nr. 22, p. 198—199.

²⁷ Žr. LTSR CVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1703, l. 14.

²⁸ LTSR CVIA, f. 1010, ap. 1, b. 1893, l. 5.

²⁹ Žr. „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. liepos 9 d., Nr. 28, p. 314.

„Šviesa“ įstatų projektą, kurią minėti įsteigėjai nori atidaryti Marijampolėje, . . . nutarė, sutinkamai su visuotinais patvirtintom š. m. kovo 4 d. taisyklėm, leisti. . . organizuoti Marijampolės mieste draugiją „Šviesa“ su sąlyga, kad, vykdant numatytą šios draugijos įstatuose programą, būtinai būtų prisilaikoma veikiančiųjų įstatymų ir valstybinių organų ypatinųjų patvarkymų“³⁰.

„Šviesą“ įkūrė vietiniai pažangūs inteligentai: Lietuvos demokratų partijos veikėjas gydytojas K. Grinius³¹ ir jo žmona J. Griniuvienė, liberalinė lietuvių visuomenės veikėja, advokatas L. Ciplijauskas, 1905—1907 m. revoliucijos laikotarpiu rėmęs socialdemokratų³², vietinė mokytoja V. Milčinskiūtė. Be šių „Šviesos“ kūrėjų, draugijoje dirbo LSDP nariai ir aktyvūs 1905 m. revoliucinių įvykių dalyviai — valstietis J. Rimša ir smulkus prekybininkas J. Kačergis, žymus knygnešys ir pažangios spaudos skleidėjas A. Baltrušaitis, siuvėjas J. Pūkas, inžinierius P. Vitkauskas, liberalas, Rusijos I Valstybės Dūmos atstovas, ir daug kitų, daugiausia pažangių valstiečių be kokios nors aiškios partinės linijos.

Caro saugumo organai „Šviesą“ klaidingai laikė glaudžiai susijusią su LSDP organizacija³³. „Žandarai,— rašo Z. Angarietis,— į Jaunimo ratelius žiūrėjo kaip į LSDP kuopas, matyti, žandarai taip pabūgo LSDP, kad jiems socialdemokratams vaidenosi kiekviename žingsnyje. Pav., jie prie socialdemokratų priskyrė Bulotą, Bortkevičienę ir net kunigą Ambrazevičių“³⁴.

„Šviesa“ buvo liberalinė švietimo draugija, artima Lietuvos demokratų partijai, tačiau joje dalyvavo ir socialdemokratams, pagyvindami jos veiklą ir kovingumą.

Lietuvos revoliuciniai socialdemokratams „Šviesos“ įkūrimą sutiko teigiamai. V. Kapsukas-Mickevičius straipsnyje „Mūsų kunigai ir jų darbai“ pabrėžė jos reikšmę kovoje prieš klerikalinę ideologiją: „...neseniai įsikūrusi Suvalkų gubernijoje „Šviesa“, be abejonės, greitai pralenks kunigų „Žiburius““³⁵. „Naujoji gadynė“, informuodama savo skaitytojus apie šios naujos švietimo draugijos įkūrimą, kviečia ją palaikyti. „Kiekvienam, tikrai mylinčiam apšvietimą, patarčiau prie „Šviesos“ prisidėti,— tegul ji auga ir platinasi suvalkiečių naudai“³⁶.

Pagal įstatus³⁷ draugija pagrindiniu savo uždaviniu užsibrėžė: „Platinti švietimą tarp Suvalkų gubernijos gyventojų. Siekdamas to tikslo, draugija organizuoja: 1) mokyklas vaikams, 2) vakarinius kursus, 3) paskaitas ir mokslinius pasikalbėjimus, 4) bibliotekas ir knygų parduotuves, 5) vakarus ir spektaklius, 6) leidžia knygas ir kitus spaudinius, 7) šelpia neturtingus moksleivius.

...Draugijos lėšas sudaro: 1) nario mokesčiai³⁸, 2) aukos, 3) pajamos iš knygų, laikraščių, žurnalų ir brošiūrų pardavimo, 4) pajamos iš rengiamų vakarų, spektaklių, loterijų ir pan. priemonių.

³⁰ LTSR CVIA, f. 1009, ap. 1, b. 741, l. 4.

³¹ Grinius K. (1866—1950) vėliau tapo Lietuvos valstiečių liaudininkų partijos lyderiu, buvo buržuazinės Lietuvos prezidentu.

³² Vėliau jis nutraukė savo ryšius su socialdemokratais ir buržuazinėje Lietuvoje ėjo aukštąsias pareigas teisingsumo organuose, juose dirbo ir hitlerinės okupacijos metais.

³³ Zr. LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, l. 4.

³⁴ Angarietis Z. Iš Lietuvos socialdemokratų partijos praeities.— „Komunistas“, 1918 m. gegužės mėn. 9 d., Nr. 7, p. 63.

³⁵ Kapsukas V. Raštai. T. III. V., 1961, p. 105.

³⁶ „Naujoji gadynė“, 1906 m. lapkričio 23 d., Nr. 28, p. 431.

³⁷ LTSR CVIA, f. 1009, ap. 1, b. 741. Устав общества „Свер“ („Šviesa“).

³⁸ Metinis nario mokeskis buvo nustatytas 3 rb. Bet jis buvo per aukštas nepasiturintiems, štai kodėl daugelis „Šviesos“ skyrių nutarė sumažinti bežemiams darbininkams „sąnario mokesį vietoj 3 rub. 1 rub. 80 kap. metams“. Zr. „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. gruodžio 10 d., Nr. 51, p. 755.

..Draugijos nariu gali būti kiekvienas pilietis, vyras ar moteris, kuris pripažįsta draugijos įstatus.. Draugijos nariai nemokamai naudojami draugijos įsteigtomis mokyklomis ir bibliotekomis. Draugijos narys, per metus neišmokęs skaityti ir rašyti, gali būti pašalintas iš draugijos..

..Aukščiausias draugijos organas yra visuotinis narių susirinkimas.., kuris renka iš savo narių tarpo vieneriems metams septynių asmenų draugijos centrinį komitetą..

..Centrinis komitetas renkasi kas mėnesį, o prireikus ir dažniau Marijampolės mieste.. Draugija turi savo skyrius. Skyriai tvarko savo vietinius reikalus savo visuotiniuose susirinkimuose ir per savo komitetus..³⁹

Pabrėžtinai draugijos įstatų demokratiškumas. Draugijos nariu galėjo būti kiekvienas be luomo, tautybės ir religijos skirtumo. Toks nacionalinis ir religinis pakantumas buvo svetimas Lietuvos reakcinėms ir ypač klerikalinėms draugijoms. Apie šį „Šviesos“ skirtumą nuo klerikalų švietimo draugijos „Žiburio“ rašė „Naujoji gadynė“: „„Šviesa“ noriai priima kiekvieną, kuriam rūpi apšvietimo klausimas, klerikalai, neva rūpinamiesi apšvietimu, pirmų-pirmiausia nori įsiskverbti į žmogaus vidų ir pasiteirauti, ar jis geras „katalikas“. Jiems rūpi ne tiek apšvietimas, kiek katalikystė... „Žiburys“ pirmoj eilėj statė tikėjimo neapykantą.. Visai kitokį įspūdį daro bešališka, tikrai apšvietimo platinimą sau už tikslą besipasistačiusi „Šviesa““⁴⁰.

„Šviesos“ steigiamasis susirinkimas įvyko 1906 m. lapkričio mėn. 19 d.⁴¹

1907 m. vasario 19 d. įvykusiame Senapilės „Šviesos“ visuotiniame susirinkime, kuriame dalyvavo 46 atstovai, draugijos valdybos pirmininku buvo išrinktas K. Grinius, pavaduotoju jis pasikvietė Jašinską ir Radušį, abu Vilkaviškio skyriaus narius, sekretoriumi — L. Čiplijauską⁴².

„Šviesa“ nuo pat pirmųjų savo veikimo dienų išvystė nepaprastai intensyvią veiklą. Iki 1907 m. pradžios ji įsteigė „mokyklėlę“ Antanave ir Marijampolėje, suorganizavo kursus „suaugusiems prasilavinti, kaip reikia mokyti vaikus, idant toliau galėtų kitus vaikus mokinti“, įkūrė „Šviesos“ skyrių Pilviškiuose ir leido steigti tokius pat skyrius Kybartuose, Sasnavoje, Naumiestyje. Jos narių skaičius išaugo iki 200.

„Šviesa“ tuoj įsijungė į Lietuvos kultūrinį gyvenimą. Į Vilnių buvo išsiųstas „Šviesos“ delegatas pasveikinti pirmąją Lietuvių dailės parodą⁴³.

„Lietuvos ūkininke“ buvo paskelbtas „Šviesos“ „Atsiliepimas“, kuriame ji, pranešdama visuomenei apie draugijos tikslus skleisti švietimą, „meldžia visų gerų žmonių siūsti pašalpas pinigais, knygomis ar kitokiais tinkančiais daiktais.. lietuviškoms mokykloms ir knygynams steigti Suvalkijos gubernijoje“⁴⁴.

Sekančiame visuotiniame „Šviesos“ narių susirinkime draugijos valdyba jau galėjo pranešti apie naujus draugijos atliktus darbus. Būtent, buvo gautas leidimas „Šviesos“ nario Z. Kriaučiūnienės vardu įsteigti Marijampolėje pradinę mergaičių mokyklą. Buvo paskirtos penkios mokytojos vadovauti liaudies mokykloms. Jos praėio paruošiamąjį kursą iš lietuvių kalbos gramatikos, pedagogikos, aritmetikos ir geografijos. Viena šių mokytojų ėmė dirbti Antanavo mokykloje. Pradėta rūpintis organizuoti mokyklas Padavinyje ir kai kuriuose dvaruose. Marijampolėje buvo

³⁹ LTSR CVIA, f. 1009, ap. 1., b. 741. Устав общества „Свет“ („Šviesa“), p. 2—24.

⁴⁰ „Naujoji gadynė“, 1906 m. lapkričio 23 d., Nr. 28, p. 431.

⁴¹ Zr. „Lietuvos ūki inkas“, 1907 m. sausio 3 d., Nr. 1, p. 5.

⁴² Zr. „Lietuvos ūkirinkas“, 1907 m. kovo 15 d., Nr. 11, p. 171.

⁴³ Zr. „Lietuvos ūkirinkas“, 1907 m. sausio 3 d., Nr. 1, p. 7.

⁴⁴ Ten pat.

suorganizuotas knygynėlis, kuris turėjo 160 lietuviškų knygų. Toks pat knygynėlis buvo įkurtas ir Antanave. Pradėta rūpintis surengti „Šviesos“ vakarą ir jame parodyti pjesę. Pradėjo aktyviai veikti penki „Šviesos“ skyriai (Marijampolėje, Vilkaviškyje, Pilviškiuose, Kybartuose ir Sasnavoje). Šie skyriai taip pat ėmė kurti knygynėlius, organizuoti vakarus⁴⁵. 1907 m. balandžio 15 d. Liudvinave įvyko „Šviesos“ skyriaus steigiamasis susirinkimas, kuriame buvo nutarta pirmiausia įsteigti knygynėlį⁴⁶. Tuo pat metu LSDP nario J. Rimšos iniciatyva buvo įsteigtas ir Gižių „Šviesos“ skyrius. 1907 m. pavasarį įsikūrė „Šviesos“ skyrius ir Šakiuose. Tų pat metų liepos 29 d. šis skyrius jau surengė vakarą, kuriame parodė komedijas „Dėdė atvažiavo“ ir „Amerika pirtyje“, suorganizavo biblioteką su 200 knygų; čia pradėta rūpintis sekmadienio kursų organizavimu beraščiams⁴⁷. Nuo Šakių skyriaus rugsėjo 15 d. į atskirą skyrių atsiskyrė lukšiečiai. Vienas pirmųjų Lukšių skyriaus nutarimų buvo įsteigti knygyną (skaityklą).

Rugpiūčio 4 d. Gražiškiuose įsisteigė „Šviesos“ skyrius, į kurį įsirašė 26 asmenys, jų tarpe 4 moterys. Pirmininku buvo išrinktas 1905 m. revoliucinių įvykių dalyvis P. Eidukaitis⁴⁸. Vienas pagrindinių šio skyriaus iškeltų uždavinių buvo organizuoti draugijos biblioteką ir dainininkų grupę⁴⁹.

„Šviesos“ skyriai įsikūrė ir Lankeliškiuose; čia 1907 m. lapkričio mėn. 17 d. buvo atidaryta vieša skaitykla-knygynas su 200 knygų⁵⁰.

1907 m. gruodžio 23 d. Marijampolėje įvyko „Šviesos“ draugijos atstovų susirinkimas, kuris parodė, kad „Šviesa“ per metus žymiai išaugo — turi 13 skyrių ir apie 450 aktyvių narių, beveik kiekvienas skyrius jau turi knygynėlį, kurių bendras knygų fondas sudaro apie 2500 knygų, surengta 10 vakarų su vaidinimais, suorganizuota keletas mokyklų, pravesta paskaitų ir kt.⁵¹

Susirinkime buvo priimta eilė nutarimų toliau „Šviesos“ veiklai plėsti. Buvo numatyta Marijampolėje organizuoti pedagoginius kursus mokytojams ruošti, mokytojų trūkumą pašalinti buvo numatoma, legalizuojant „nepatentuotus“ mokytojus (daraktorius). Ypatingas dėmesys buvo atkreiptas į mokyklų, tiek valdinių („ministerinių“), tiek ir privačių, steigimą. Buvo priimtas kompromisinis nutarimas — steigiant mokyklas, bendradarbiauti su „Žiburiu“, tačiau „nepasiduoti klerikalizmui“. Svarbus uždavinys buvo platinti pažangius laikraščius „Žariją“, „Vilniaus žinias“, „Lietuvos ūkininką“. Buvo nutarta „praplatinimui žinių apie „Šviesą“ išleisti knygutę, paaiškinančią, kuo skiriasi „Šviesa“ nuo kitų draugijų“. Taip pat buvo nutarta rinkti pinigų ir steigti komitetus moksleiviams šelpti, „nes einanti mokslus jaunuomenė tai Lietuvos viltis ir ateitis“.

Kartu susirinkime buvo atkreiptas dėmesys į kai kuriuos nukrypimus, pasireiškiančius skyrių veikloje. „Šviesos“ skyriams buvo „patarta neužsiiminėti tokiais dalykais, kurie neįeina į „Šviesos“ programą, kaip rinkimas „Šviesos“ vardu pinigų bažnyčiai statyti“, arba „pirkimas „Šviesos“ vardu akcijų pirklinių draugijų“⁵².

Sis susirinkimas davė akstiną draugijos veiklai toliau vystyti. Marijampolėje nuo gegužės 1 d. draugija įkūrė „Moteriškų darbų mokyklą-dirbtuvę“, kurioje turėjo būti mokoma siūti ir virti, o vakarais — „skaityti,

⁴⁵ Žr. „Lietuvos ūki inkas“, 1907 m. kovo 15 d., Nr. 11, p. 171.

⁴⁶ Žr. „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. gegužės 16 d., Nr. 20, p. 308.

⁴⁷ Žr. „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m., spalio 3 d., Nr. 40, p. 595—596.

⁴⁸ 1941 m. sušaudytas fašistų.

⁴⁹ „Lietuvos ūki inkas“, 1907 m. rugsėjo 8 d., Nr. 32, p. 481.

⁵⁰ „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. rugpiūčio 29 d., Nr. 30, p. 522.

⁵¹ „Žarija“, 1908 m. sausio 22 d., Nr. 4, p. 59.

⁵² „Lietuvos ūki inkas“, 1908 m. sausio 16 d., Nr. 3, p. 41—42.

rašyti, skaičiuoti, vesti namų ūkio knygas (pradžią buhalterijos), kaip sveikata palaikyti, trumpos žinios iš geografijos ir Lietuvos istorijos“⁵³.

Be to, gubernatoriui buvo pateiktas prašymas leisti įkurti Marijampolėje parengiamuosius kursus norintiems laikyti egzaminus į pradinės mokyklos mokytojų ir kai kurias kitas specialybes⁵⁴.

1908 m. viduryje draugija jau turėjo 17 skyrių (Bartnikuose, Gižuose, Gražiškuose, Griškabūdyje, Keturvalakiuose, Kybartuose, Krosnoje, Lankeliškuose, Liudvinave, Lukšiuose, Marijampolėje, Naumiestyje, Piliškiuose, Sasnavoje, Sakiuose, Vilkaviškyje, Višakio Rūdoje. Draugijoje buvo jau 600 narių.

Draugija atliko nemažą masinį kultūrinį darbą Suvalkijos gyventojų tarpe. Marijampolėje, Sakiuose ir daugelyje kitų skyrių buvo suorganizuoti vakarai (iš viso apie 20) su vaidinimais (buvo pastatytos A. Cechovo, J. Zemaitės, S. Zemkalnio ir kt. pjesės), paskaitomis apie V. Kudirkos gyvenimą ir kūrybą buvo atžymėtas šio rašytojo jubiliejus (Marijampolėje, Sakiuose, Liudvinave). Daugiausia buvo rengiami literatūriniai vakarai, pradėtas skaityti ciklas iš lietuviškos spaudos istorijos, skaitomi referatai gamtos mokslų, medicinos ir kt. klausimais. Ypač populiarūs buvo vadinamieji „šviesiečių skaitymai“, kurių metu, be referatų, buvo skaitomos ištraukos iš literatūros ar populiarių mokslo veikalų, įdomesnė periodikos straipsniai. Buvo praktikuojami ir „gyvieji paveikslai“. Marijampolėje suorganizuotas liaudies dainų choras. „Šviesiečių“ kultūrinės priemonės paprastai turėjo didelį pasisekimą, jas lankė ne vien lietuviai, bet ir kitų tautybių žmonės.

Visi „Šviesos“ skyriai savo steigiamuosiuose susirinkimuose numatė organizuoti „knygynus“ (bibliotekas-skaityklas), ir dauguma skyrių spėjo juos įkurti.

Steigdama bibliotekas, „Šviesa“ griežtai laikydavosi „Cenzūros ir spaudos įstatų“ nustatytos tvarkos, tačiau toli gražu ne visada gubernatorių leisdavo „Šviesai“ įsteigti savo knygyną. Antai gubernatorius neleido atidaryti knygyno Didvyžio skyriui. „Jau buvom ir knygų prisipirkę knygynui ir skaityklai, tikėdamiesi, kad gubernatorių neužstos mums kelio šviesai platinti, bet apsirikome, todėl knygyną turim parduoti...“ — skundžiasi Didvyžio šviesiečiai⁵⁵.

Atrodo, kad „Šviesos“ centras nesudarė jokios instrukcijos bibliotekų steigimo reikalu ir neparuošė jokių tipinių bibliotekos nuostatų. Todėl „Šviesos“ skyrių bibliotekų naudojimosi taisyklės buvo nevienodos. Pavyzdžiui, Sasnavoje biblioteka galėjo naudotis „ne tik sąnariai draugijos, bet ir pašalinės ypatos, kurios inėš kas mėnesį po 10 kap. ar nuo knygutės mažiausiai 1 kap.— didžiausios 3 kap.“⁵⁶ Liudvinavo skyriuje steigiamajame susirinkime buvo nustatyta, kad „naudotis knygynu gali tik tai sąnariai ir knygą paėmę sąnarys... turi sugrąžinti ją į dvi savaites“⁵⁷. Bet kiek vėliau ši praktika buvo pakeista, būtent: „Duoti skaityti knygas visiems tiems, kurie užsimokės po 10 kap. kas mėnuo. Laikraščius duoti skaityti dykai“⁵⁸. Keturvalakių skyriuje „naudotis knygynu gali ne tik tai nariai, bet ir pašalinės ypatos, įmokėjusios 5 kap. mėnesiui, o metams 50 kap. ir knygą paėmęs iš knygyno turi sugrąžinti ne vėliau dviejų mėnesių“⁵⁹.

⁵³ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. kovo 12 d., Nr. 11, p. 149.

⁵⁴ Ten pat.

⁵⁵ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. birželio 11 d., Nr. 24, p. 276.

⁵⁶ „Lietuvos ūki inkas“, 1907 m. vasario 5 d., Nr. 7, p. 106.

⁵⁷ „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. gegužės 16 d., Nr. 20, p. 308.

⁵⁸ „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. gruodžio 19 d., Nr. 51, p. 755.

⁵⁹ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. kovo 6 d., Nr. 10, p. 139.

Per trumpą savo veikimo laiką „Šviesos“ knygynėliai negalėjo smarkiai išaugti ir išplėsti savo darbo, retai jų fondas prašokdavo 250 knygų. Vienas stambiausių „Šviesos“ skyrių — Sakių — savo knygynėlyje turėjo 550 pavadinimų knygų. Šis knygų rinkinėlis buvo sudaromas iš įvairiausių šaltinių, didesnę knygų dalį „Šviesos“ skyrius nupirkdavo Marijampolėje Paketurio⁶⁰ knygyne, kuris pardavinėjo „pirmievišką“ literatūrą. Nemaža knygų buvo surenkama iš narių. Atsiliepdami į „Šviesos“ centro komiteto, taip pat atskirų jos skyrių kreipimąsi į visuomenę spaudoje, kai kurie autoriai dovanodavo savo knygas draugijai, pavyzdžiui, „gyvulių gydytojas M. Veitas prisiuntė 20 egz. savo knygos „Apie kiaules“⁶¹. Kai kurie asmenys tuo tikslu sušelpdavo draugiją ir pinigais.

Liudvinavo skyrius nutarė kreiptis pagalbos į Amerikas „Lietuvą“ ir „Vilniaus žinias“, į visas redakcijas, „kad sušelpėtų mūsų draugiją savo raštais, nes mes, išgavę valdžios leidimą, atidengiamo Liudvinavo viešą knygyną-skaityklą, nes tuo tarpu jaunutei draugijai trūksta lėšų“⁶².

„Šviesos“ bibliotekėlių knygų fondas griežčiausiai skyrėsi nuo klerikalinių draugijų bibliotekų, kurių fonde viešpatavo religinė literatūra. „Šviesos“ knygynėliuose jos arba visai nebūdavo, arba ji sudarydavo ne daugiau kaip 1%. Pateikiame Lankeliškių „Šviesos“ skyriaus bibliotekos fondo sudėtį, kuri buvo būdinga ir kitų knygynėlių fondams: „Skaityklos knygyne yra 232 egz., kurių žymią vietą užima paaukotos knygos. Didžiausias knygyno skyrius tai beletristika — apie 32%, ekonomijos, sociologijos, politikos — 22,5%, gamtos mokslai — 10,9%, higiena-medicina — 8,8%, ūkininkystė — 7%, geografija-etnologija, istorija, biografija — 5,2%, kiti skyriai, kaip dvasiškasis, teatralinis, poezija..., turi 1,7 iki 0,8%“⁶³.

Kai kuriuose skyriuose knygynėlio komplektavimo klausimai buvo svarstomi skyriaus narių susirinkime. Pavyzdžiui, Pilviškių skyriaus 1907 m. spalio 20 d. susirinkime tarp kitų klausimų buvo apsvarstytas ir bibliotekos klausimas. „Prie galo buvo patarta Kačergienei, bibliotekininkei, kad ji savo knygynui, kuriuo naudojasi Pilviškių šviesiečiai, išrašytų sekančias knygas: Darbas ir kapitalas, Smertis, Parmazonai, Pragaro gelmėse, Apie žemę ir kitus svietus, Apie gyvulių ligas, Kada ir koku būdu gali pasibaigti svietas ir Vilniaus kalendorių“⁶⁴. Ypač populiarios buvo J. Adomaičio-Serno knygos gamtos mokslų klausimais. „Šviesos“ Lukšių skyriaus korespondencijoje pasakojama, kaip kunigai širsta ant pažangios krypties knygų, „ypač ant tų, ką parodo skriaudžiamiesiems, iš kur kyla jų vargai...“⁶⁵; „Sakių ir Lukšių „Šviesos“ knygynėliai turi (jas) visas ir pirmutinę vietą jose užima mokslieškiai Serno veikalai. Lukšiečiai sako, kad jeigu apskritai lietuviai laiko sau už garbę turėti tokį gamtininką ir didį rašėją, kaip p. Sernas, tai tuo labiau mes lukšiečiai galime pasididžiuoti ir todėl kaip iš mūsų parapijos kilusio žmogaus laikome už pareigą ir garbę turėti bent visus jo raštus“⁶⁶.

„Šviesos“ knygynėlių fonduose buvo nemaža ir LSDP bei „Šviesos“ leidyklos⁶⁷ leidinių. Iš periodinių leidinių kiekvienas skyrius paprastai prenumeravo Lietuvos demokratų partijos organus „Vilniaus žinias“ ir „Lietuvos ūkininką“, dauguma skyrių turėjo ir LSDP laikraščius „Nau-

⁶⁰ 1908 m. šis knygynas jau priklausė šviesiečiui A. Verbylai.

⁶¹ „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. kovo 15 d., Nr. 11, p. 171.

⁶² „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m. gruodžio 19 d., Nr. 51, p. 755.

⁶³ „Vilniaus žinios“, 1908 m. lapkričio 5 d., Nr. 244, p. 2.

⁶⁴ „Lietuvos ūkininkas“, 1907 m., spalio 3 d. Nr. 44, p. 655.

⁶⁵ „Vilniaus žinios“, 1908 m. sausio 12 d., Nr. 10, p. 2.

⁶⁶ Ten pat.

⁶⁷ „Šviesa“ (1905—1906) — demokratinė bendrovė knygoms leisti, įsteigta P. Višinskio ir J. Jablonskio iniciatyva Vilniuje.

jąją gadynę“, „Skardą“, „Zariją“. Klerikalinės spaudos buvo vengiama. Archyvuose yra išlikę kai kurių „Šviesos“ skyrių knygų sąrašai, pavyzdžiui, Vilkaviškio, Pilviškių, Kybartų, Lankeliškių ir kt. skyrių⁶⁸, tačiau tuos sąrašus sudarė žandarai, uždarydami atitinkamus skyrius ir konfiskuodami jų knygynėlius, ir todėl jie negali parodyti viso šių knygynėlių fondo, nes aišku, kad didžioji dalis labiausiai mėgstamų knygų buvo išskolinta skaitytojams.

„Šviesos“ knygynėliai buvo kur kas labiau lankomi ir jų knygos daugiau skaitomos, negu klerikaliinių skaityklų. Šakių „Šviesos“ knygynėlyje „iš 30 prisirišusių prie draugijos narių naudojosi ligi šiol knygomis tik 22 ypatos, per paskutiniuosius tris mėnesius (spalis—gruodis), perskaitytos tapo 178 knygos, daugiausia beletristikos (102 knygos), toliau eina moksliniai veikalai, gamtos mokslai (38 knygos)“⁶⁹. Lankeliškių knygynėliu 1908 m. naudojosi 97 skaitytojai, o narių draugijoje tais metais buvo tik 16⁷⁰. Tokiu būdu, čia pašaliniai skaitytojai sudarė nemažą skaičių. Pilviškių skyriaus knygynėliu naudojosi net apie 200 žmonių. Turint galvoje, kad tai buvo tik pirmieji „Šviesos“ bibliotekų vystymosi žingsniai, šie rezultatai buvo nemaži.

„Šviesos“ ir jos skyrių kultūrinis darbas buvo vykdomas visuomeniniais pagrindais, ir „daug tų narių, žinoma, kad ne visi — tartum darbo skruzdės darbavosi, triūsė, rūpinosi, kad tik daugiau sau narių pritraukti, kad tik daugiau į žmones šviesos paleisti, kad tik daugiau savo skyriaus knygų ir turtų sukrauti“⁷¹.

Tačiau šviesiečiai savo darbe susidurdavo su nemažais sunkumais, su klastingais jų švietėjiškos veiklos priešais. Pirmiausia tai buvo katalikų bažnyčia — kunigai ir klerikalinė spauda. Juodašimtiškas „Saltinis“ savo pirmajame 1907 m. numeryje pradėjo šmeižto kampaniją prieš vos gimusią „Šviesą“. Jos steigiamąjį susirinkimą „Saltinis“ pavadino „socialistų mitingu“, o jos steigėjus „tiligentais“ ir „sicilikiškais tipais“⁷². Šalia klerikalinės spaudos, kuri nepraleisdavo nė vienos progos apšmeižti „Šviesą“ ir šviesiečius, šmeižto kampaniją prieš „Šviesą“ išvystė taip pat ir kunigai, plačiai tam reikalui panaudodami bažnyčių sakyklas. „Nespėjo dar įsikurti „Šviesos“ skyrius, kaip kunigai jau per pamokslus pradėjo keikt ir peikt, kad žmonės apsisergėtų nuo įstojimo į ją, kadangi tai esanti ne krikščionių draugija, o bedieviška, o kas svarbiausia, tai gali prisirašyti prie jos ir toks bausis priešas, kaip žydas arba liuteris...“⁷³

Kunigai negalėjo dovanoti „Šviesai“ jos bendradarbiavimo su socialdemokratais, „cicilikais“, kuriuos, esą, sudaro „pabėgę nuo gaspadorių bernai, bedarbiai, amatininkai ir tolygūs miesto drūmzlės“⁷⁴. Aptardamas klerikalinės švietimo draugijos „Žiburio“ bendradarbiavimo su „Šviesą“ galimybės, „Saltinis“ stato kaip būtina sąlyga „Šviesai“, kad „visų pirma reiktų pašalinti iš „Šviesos“ „Skardą“ ir jo šalininkus“⁷⁵.

Ypač kunigų šmeižtai prieš „Šviesą“ paaštrėjo, augant šios demokratiniiais pagrindais organizuotos švietimo draugijos pasisekimui liaudies masėse, palyginus su reakcine „aptemdinimo“ draugija „Žiburiu“, prarandančia vieną poziciją po kitos.

⁶⁸ LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 470, b. 443, 540—542, 545; f. 1006, ap. 1, b. 142. l. 492, 493, 540, 541, 545 ir kt.

⁶⁹ „Vilniaus žinios“, 1908 m. sausio 12 d., Nr. 10, p. 2.

⁷⁰ Žr. „Vilniaus žinios“, 1908 m. lapkričio 5 d., Nr. 249, p. 2.

⁷¹ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. spalio 8 d., Nr. 41, p. 442.

⁷² „Saltis“, 1907 m. sausio 2 d., Nr. 1, p. 3—7.

⁷³ „Naujoji gadynė“, 1907 m. gruodžio 27 d., Nr. 32, p. 509.

⁷⁴ „Saltis“, 1907 m. sausio 2 d., Nr. 1, p. 7.

⁷⁵ „Saltis“, 1907 m. balandžio 17 d., Nr. 16, p. 249.

Kovoje prieš „Šviesą“ kunigai taikė šlykščiausias priemones: šantažą ir atvirus grasinimus, insinuaciją ir intrigas, boikotą ir įskundimus. Naukodamiesi tuo, kad dalis „Šviesos“ narių nebuvo atsikratę religinių prietarų, kunigai neduodavo jiems per išpažintį išrišimo, grasindavo net ekskomunika, jeigu neišstotų iš „bedieviškos“ draugijos, bauginami pragaro ugnimi, priversdavo juos atsisakyti laikyti „Šviesos“ knygynečius savo butuose, skaityti „Šviesos“ knygas, lankyti jos vakarus, skaitymus ir t. t.

Lankelių „Šviesos“ skyriaus ataskaitoje skundžiamasi kunigų agitacija prieš „Šviesą“. „Draugijos narių šiemet yra 16, pernai gi išsyk buvo prisirašę 28 nariai, bet, kunigams keletą kartų iš sakyklos iškeikus „Šviesą“, daugelis narių dėl tėvų, giminių arba žmonių persekiojimo išstojo“⁷⁶.

Korespondencijoje iš Griškabūdžio, pavadintoje „Tėvų tamsumas“, rašoma: „Tėvai, kaip įmanydami, persekioja vaikus. Taip antai, Žečkalnių M. Štrinas sudegino savo sūnaus J. knygutę „Parmazonas“, o jeigu kokią nematytą dar jam knygutę parsineša iš kur, tai ją pirmiausia perenzūruoja. Jeigu „bunto“ neranda, tai atiduoda, o jei randa, tai į „pragarą“ meta. Jeigu rusišką parsineša, tai tuoj žiūri, ar nėra kur paminėt Markso ar Bebelio vardų...“⁷⁷

Atsilikusius tėvus prieš „Šviesos“ draugiją kurstydavo kunigai. Kokio šmeižto jie šiam tikslui griebdavosi, rodo jų suredaguotas ir platinamas juodašimtiškas lapelis „Į tėvus lietuvius“.

Sio laiško originalo mums nepasisekė surasti archyvuose, o lietuviškoje spaudoje buvo paskelbtas tik trumpas jo ištraukos. Visas jis išliko tikta rusų kalba⁷⁸, išverstas pagal Suvalkų gubernijos žandarų valdybos užsakymą.

Sprendžiant iš laiško teksto, jo stiliaus bei turinio, laiškas buvo surašytas juodašimčio kunigo (veikiausiai marijampoliškio prelado J. Antanavičiaus), įsiutusias prieš viską, kas buvo pažangu, kas prieštaravo aptriušusiai bažnytinei dogmai.

Laiško tikslas, be abejo, buvo ne tik apjuodinti visuomenės akyse „Šviesos“ ir jos vadovų reputaciją, bet ir suteikti caro „žvalgybos“ organams indicinį dokumentą prieš „Šviesą“ ir jos narius. Pastarasis tikslas buvo pasiektas: laiškas pateko šviesiečius tardžiusiam žandarų rotmistruvi Kislinkiui, be to, jis buvo plačiai panaudotas, sudarant jų bylą ir kaltinamąjį aktą.

Laiško pradžioje tariamas tėvas, išleidęs savo sūnų mokyti į Marijampolės gimnaziją, skundžiasi, kad, šios mokyklos paveiktas, jo sūnus pradėjo domėtis „amoraliomis“ knygomis ir pats pasidarė „judošium ir bedieviu“. Visą „velnišką darbą gimnazijoje dirba ot sau daktarėlis Grinevičius, kuris, baigęs mokslus Maskvoje, prisipildė čia rusų nihilistinės partijos dvasios“, jo „moteris — pilna velniškos puikybės, veidmainė, ištvirkus, begėdė“ — ir kiti „ištvirkėliai šviesiečiai, jų tarpe advokatas Čiplijauskas, veterinarus Jasinskas, teisėjas Rudvalis, valstiečiai Mičulis, Rimša, mokiniai Mačys, Vabalac ir kt.“ Jų tikslas įstumti lietuvių jaunimą „į bedievystę, ištvirkimą, banditizmą“⁷⁹.

Toliau laiško autorius savo tulžį lieja prieš šviesiečių organizuojamas priemones, ypač jų statomas komedijas, kuriose „jie išjuokia tikėjimą, pamaldas ir bažnyčios apeigas“. Ne mažiau jis įtūžęs ir prieš vadinamuosius „demokratinus vakarus“, kur gimnazistai susitikdavo su

⁷⁶ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. lapkričio 13 d., Nr. 46, p. 495.

⁷⁷ „Skardas“, 1907 m. balandžio 25 d., Nr. 17, p. 263.

⁷⁸ Žr. LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, p. 22—24.

⁷⁹ LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, p. 22—24.

paprastais darbo žmonėmis. Griniuvienę jis kaltina draugyste su žydais ir ypač tuo, kad ji padėjo vainiką ant caro žandarų nužudyto žydų jau-nuolio revoliucionieriaus kapo.

Laiške šlykščiausiais žodžiais apibūdinama „Šviesos“ veikla. Jame „Šviesa“ kaltinama, kad jos įtakoje mažai mokinių ėjo į rekolekcijas, „judošiskai išpažintį atliko“. Jos Marijampolės bibliotekoje „pilna knygų bauriausio turinio“. Į „Šviesos“ narius įsirašę „išdykėliai, pijokai, cicili-kai, socialistai, piemenys ir kiti asmenys, kurie daro Lietuvai gėdą“. „Jie vadina save pirmeiviais, o katalikus atžagareiviais. Pirmeivis tai netikin-tis bedievis. Tokie pirmeiviai — tai vis „Žarijos“, „Lietuvos ūkininko“, „Vilniaus žinių“ rašytojai“.

Lietuvos tėvai laiške kviečiami paskelbti boikotą „Šviesai“, neleisti vaikų į Marijampolės gimnaziją, drausti jiems imti ir skaityti knygas iš „Šviesos“ knygynėlių, lankyti šviesiečių susirinkimus, vaidinimus ir ypač jų „demokratinis vakarus“.

Jau nuo pat „Šviesos“ įsikūrimo caro žvalgybos organai įdėmiai sekė jos veiklą, rinko apie ją medžiagą. Patekęs į jos rankas šis laiškas buvo signalas žandarams kartu su reakcionieriais bendrai pulti „Šviesą“.

Akciją prieš „Šviesą“ žandarai rengė labai slaptai. Marijampolės ir Kalvarijos apskrityse medžiagą bylai ruošė vietinis žandarų viršininkas rotmistras Kislinkis, daugiausia pasidarbavęs šioje byloje, Vilkaviškio ir Vladislavo apskrityje — rotmistras Krušinskis. Koordinuoti jų veiks-mams ir vadovauti jiems gubernijos žandarų valdybos viršininkas į Mari-jampolę iš Seinų komandiravo įgudusį „ochrankos“ darbuotoją papulkinin-kį Senkovskį⁸⁰. Žandarams nemaža padėjo „Šviesos“ viduje atsiradę provo-katoriai — į „Šviesą“ ir net į LSDP pralindęs Vincas Pranas Leveckis ir Juozas Bartuška⁸¹. Yra išlikęs „visiškai slaptas“ Vilkaviškio ir Kalvarijos žandarų valdybos viršininko raštas Suvalkų gubernijos žandarų viršinin-kui, kad suimtąjį ryšium su „Šviesos“ byla Leveckį, jam padėjusį pa-traukti atsakomybėn toje pačioje byloje valstietį Justą Lukšį ir suteikusį žandarams kai kurių slaptų žinių, jis paleidęs iš arešto⁸².

Daug „Šviesos“ narių socialistų įskundė Marijampolės gyventojas V. Penčyla⁸³.

Likviduojant „Šviesą“, buvo numatyta padaryti kiek galima vienu laiku kratas bibliotekų patalpose, jų vedėjų, taip pat pagrindinių drau-gijos veikėjų butuose, „nukreipiant savo priemones pirmiausia prieš jau žinomus asmenis, ir pirmiausia prieš tuos, kurie žvalgybos organų buvo užregistruoti“⁸⁴. Ypač žandarai stengėsi nustatyti, kad „Šviesos“ nariai tu-rėję ryšių su LSDP ir Bundu. Viename pranešime Varšuvos generalguber-natoriaus padėjėjui politiniams reikalams Suvalkų gubernijos žandarų valdybos viršininkas rašo, kad agitaciniam darbui, kurį vykdė „Šviesos“ nariai, „vadovavo Mickevičius, vadinamas Jaks-Tyris⁸⁵ ...kuris nele-galioje literatūroje pasirašo pavarde „Vincas Kapsas...“⁸⁶ Norėdami žūt būt paversti „Šviesą“ socialdemokratų organizacija, žandarai kai kuriuos „Šviesos“ vadovus — buržuazinius veikėjus ir LDP narius, kaip, pavyz-džiui K. Grinių, pavadino „žymiausiais Lietuvos socialdemokratų darbi-ninkų partijos veikėjais Suvalkijoje“⁸⁷. Žandarai norėjo įrodyti, kad

⁸⁰ Zr. LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, l. 9.

⁸¹ Zr. „Komunistas“, 1918 m. balandžio 25 d., Nr. 5, p. 35.

⁸² Zr. LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, p. 134.

⁸³ Zr. „Komunistas“, 1919 m. sausio 10 d., Nr. 9, p. 4.

⁸⁴ Zr. LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, l. 10.

⁸⁵ Tokia pavarde V. Kapsuką 1905 m. gruodžio 15(28) d. suėmė žandarai ir kali-no Kalvarijos kalėjime.

⁸⁶ LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, l. 373.

⁸⁷ Ten pat, l. 379.

kultūros-švietimo draugija „Šviesa“ iš tikrųjų yra pavojinga politinė organizacija, „nukreipta prieš esamąją santvarką“. Suvalkų žandarų valdybos viršininkas, apibendrindamas visą surinktą medžiagą „Šviesos“ klausimu, rašo, kad „nurodyta draugija yra socialdemokratų organizacija, kurios visa veikla yra nukreipta savo idėjoms įgyvendinti, ir todėl neabejotinai žalinga ir nusikalstamo pobūdžio“⁸⁸.

Žandarų akcija prieš „Šviesą“ prasidėjo 1908 m. rugsėjo 22 d. Pirmieji aliarmuojantieji signalai apie represijas prieš „Šviesą“ Vilniaus spaudoje pasirodė jau tų metų spalio 1 d.: „Žandarai krato visus „Šviesos“ skyrius ir suėminėja „šviesinius“ ypač valdybos narius... Iki šiol suimti: J. Kačergis, J. Akelartis, Naruševičius... numanu, kad „Šviesa“ bus uždaryta ir daugelis narių atsakomybėn patraukti“⁸⁹. Buvo suimtas ir visas „Šviesos“ Centro komitetas (K. Grinius, P. Vitkauskas, L. Ciplijauskas, A. Verbyla ir kt.). Kratų metu bibliotekose ir ypač privačiuose šviesiečių butuose buvo rasta šiek tiek nelegalios literatūros, pavyzdžiui, pas V. Naruševičių buvo rasta K. Markso, F. Engelso, Lasalio knygų, pas P. Ciplijauską — „Iskros“ numerių, Lietuvos socialdemokratų partijos atsišaukimas, pas P. Cėbatorių ir eilę kitų „Šviesos“ narių — „Komunistų manifestas“, pas K. Grinių — tarp kitų leidinių ir V. Lenino „Ką daryti?“ ir t. t.⁹⁰ Dar prieš tai, 1908 m. rugsėjo 18 d., Suvalkų gubernatoriumi išsiryšino iš Varšuvos generalgubernatoriaus Skalono nutarimu dėl „Šviesos“ uždarymo: „Turint galvoje išaiškintos Suvalkų gubernijos draugijų reikalams žinybos lietuvių draugijos „Šviesa“ veiklos priešvalstybinį nukrypimą, nutariu... sustabdyti minėtosios draugijos ir visų jos skyrių veikimą, kol Pavislės kraštas bus karo stovio būklėje“⁹¹.

„Pirmeiviškoje“ spaudoje pasirodė lakoniškas draugijos „nevrologas“: „Šviesos“ draugija valdžios uždaryta iki nebus nuimtas karo stovis. Taip parašyta valdžios paliepime. Už porą dienų po „Šviesos“ uždarymo buvo nuimtas karo stovis, bet ar atidarys vėl „Šviesą“ nieko negirdėti. Visas „Šviesos“ Centro komitetas — daktaras K. Grinius, daktarienė Griniuvienė, advokatas Ciplijauskas ir A. Verbyla įmesti Kalvarijos kalėjiman. Kai kurių kitų skyrių pirmininkai ir šiaip įžymesni nariai suimti ir kalėjimuosna sugrūsti. Visi „Šviesos“ knygynai užpečėtyti arba išvežti, žodžiu sakant, visa draugija suardyta, išpustyta. Narių draugijoje buvo apie 600, gyveno 22 mėnesius ir per tą laiką daug apšvietimo darbų atliko“⁹².

Žandarams pavyko pasmaugti „Šviesą“, tačiau sufabrikuoti triukšmingo proceso, kuriame ši draugija būtų apkaltinta sąmokslu, jiems nepasisekė. Dauguma suimtų „Šviesos“ narių buvo buržuazinių nuotaikų žmonės ir savo socialine padėtimi svetimi kokiai nors revoliucinei kovai. Kalvarijos kalėjime kalinamas J. Svedas atmetė iškeltus prieš jį kaltinimus, kad jis priklausęs LSDP, aiškindamas, kad „šios partijos mokymas griežtai prieštarauja jo, kaip stambaus ūkio savininko, savininkiškiems interesams...“⁹³ Didesnė „Šviesos“ narių dalis, jų tarpe ir K. Grinius, taip pat stengėsi atsiriboti nuo socialdemokratų, vadino save tautininkais-demokratais, griežtai neigė savo dalyvavimą bet kokiame sąmokslė prieš caro valdžią.

Net provokatoriai, kaip K. Leveckis, savo parodymuose neigė kokius nors organizacinius ryšius tarp „Šviesos“ ir LSDP: „Aš manau, kad

⁸⁸ LTSR CVIA, f. 930, ap. 1, b. 422, l. 524.

⁸⁹ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. spalio 1 d., Nr. 40, p. 417.

⁹⁰ Žr. LTSR CVIA, f. 1009, ap. 2, b. 422, l. 229.

⁹¹ LTSR CVIA, f. 1009, ap. 1, b. 741, l. 29.

⁹² „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. spalio 8 d., Nr. 41, p. 444.

⁹³ LTSR CVIA, f. 930, ap. 2, b. 422, l. 469.

nepaisant kai kurių socialdemokratų buvimo draugijos „Šviesa“ narių tarpe, ši draugija vis dėlto nesilaikė jų programos ir siekė savarankiškų tikslų“⁹⁴.

Nevykusiai žandarų paruošta ir vedama „Šviesos“ byla sukėlė visuomenėje labai nepalankų atgarsį. Išreikšdamas visuomenės pasipiktinimą šia byla, Valstybės dūmos atstovas nuo Suvalkų gubernijos J. Bulota⁹⁵ aplankė šiuo reikalu ministrų tarybos pirmininką P. Stolypiną⁹⁶. Kiek vėliau, 1909 metų vasario 23 d. jis pasakė dūmoje kalbą „Šviesai“ apginti. Jis atmetė nepagrįstus rotmistro Kisilinskio kaltinimus, kad ši draugija esanti socialdemokratų organizacija ir turinti tikslą gabenti iš užsienio ginklus, ruošianti ginkluotą sukilimą ir siekianti „atplėšti Suvalkų guberniją nuo Rusijos viešpatijos“. J. Bulota pabrėžė, kad „prie „Šviesos“ priguli daugiausia vienasėdžiai, pasiturintys ūkininkai, kurių taip geidžia Dūmos centras... ir kurie pagal savo padėjimą negali būti socialdemokratais. „Šviesa“ ne maištininkų draugija, o švietimo draugija, kuri platino tarp žmonių knygas, prilaikydavo apšvietimo įstaigas ir t. t. . . štai toji pavojingoji draugija“⁹⁷.

J. Bulota pareikalavo greičiau išspręsti kalinių likimą ir nutraukti tolesnį „Šviesos“ persekiojimą.

Visuomenės spaudimas privertė Varšuvos generalgubernatorių kiek galima sušvelninti bausmes, kadangi visiškai nuo jų atleisti jis negalėjo: tai būtų sukompromitavę Suvalkų žandarų valdybą. Dalis šviesiečių turėjo „išsikraustyti, iki bus sustiprinta sargyba“ iš Suvalkų gubernijos ar Lenkijos (iš viso septyni asmenys), dalis, jų tarpe J. Kačergis, J. Rimša, K. Grinius, J. Griniuvienė, L. Ciplijauskas ir dar šeši „Šviesos“ nariai, 2—3 metams buvo ištremti į tolimesnes gubernijas, dalis suimtųjų buvo išteisinta arba jiems buvo užskaitytas už bausmę atsėdėtas kalėjime laikas⁹⁸.

Aišku, kad apie „Šviesos“ visišką rehabilitavimą, tuo labiau apie jos atkūrimą, negalėjo būti nė kalbos; jos buvusius narius caro žvalgyba ir toliau akylai sekė.

„Šviesos“ uždarymas buvo skaudus smūgis švietimo reikalui Suvalkijoje. Dirbdama savo kultūrinį darbą sunkiomis kylančios reakcijos sąlygomis, ji sugebėjo įtraukti į šį darbą nemažą skaičių žmonių. Nepaisant to, kad šios draugijos veikla buvo siauro „švietėjiško“ pobūdžio, o jos „pirmeiviškumas“ buvo gan ribotas, ji per 22 savo veiklos mėnesius nemaža padarė, keliant Suvalkijos gyventojų kultūrinį lygį, plečiant jų akiratį, pakertant liaudyje religinius prietarus ir mažinant tamsybininkų-klerikalų įtaką darbo žmonių tarpe.

Įvertindama „Šviesos“ atliktąjį darbą, demokratinė spauda pabrėžė: „davo, kad šis darbas, be abejonės, „pradarė, praplėšė ne vienam mieguistas akis, sujudino, pastūmė jį prie gyvo gyvenimo“⁹⁹.

„Vilniaus aušra“

Kultūros-švietimo draugijos su išsišakojusiu visose lietuviškose gubernijose skyrių, bibliotekų, skaityklų, mokyklų, klubų ir kitų kultūros-švietimo įstaigų tinklu organizavimo klausimą ne kartą kėlė ir lietuvių buržuaziniai bei klerikaliniai sluoksniai, kurie ir šioje srityje stengėsi

⁹⁴ LTSR CVIA, f. 930, ap. 2, b. 422, l. 113.

⁹⁵ II ir III Valstybės dūmos atstovas, priklausęs trūdovikų frakcijai.

⁹⁶ Žr. „Vilniaus žinios“, 1908 m. lapkričio 27 d., Nr. 268, p. 2.

⁹⁷ „Lietuvos ūki inkas“, 1909 m. kovo 18 d., Nr. 11, p. 98—99.

⁹⁸ Žr. „Lietuvos ūkininkas“, 1909 m. birželio 24 d., Nr. 25.

⁹⁹ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. spalio 8 d., Nr. 41, p. 2.

išplėsti iniciatyvą iš „pirmeivių“. Šių jų pastangų išdava ir buvo įkurtoji „Lietuvių apšvietimo draugija „Vilniaus aušra““¹⁰⁰. Nors per savo trumpą veikimą laikotarpį didesnis vaidmens krašto kultūros gyvenime ir tuo labiau liaudies švietime ši draugija ir nesužadino, tačiau jos istorija įdomi tuo, kad atskleidžia to laikotarpio lietuvių buržuazinės inteligentijos pažūras į kultūros-švietimo uždavinius, taip pat jos klasinį, ribotą šių uždavinių sprendimą.

Tam tikras akstinas įsteigti Vilniuje lietuvių kultūros-švietimo draugiją buvo 1905 m. gruodžio 8 d. rusų liberaliai nusiteikusių mokslininkų bei kultūros veikėjų, daugiausia kadetų, iškeltas projektas organizuoti demokratiniiais pagrindais „Švietimo lygą“ („Лига образования“), kuri turėjo kelti liaudies švietimą Rusijoje (projektą pasirašė profesoriai I. Boduenas de Kurtenė, S. Vengerovas, A. Sachmatovas, bibliografas N. Rubakinas ir kiti). Šį projektą teigiamai sutiko lietuvių liberaliniai sluoksniai. Buržuazinis lietuvių dienraštis „Vilniaus žinios“ supažindino savo skaitytojus su „Švietimo lygos“ įstatų projektu, kvietė rinkti ir siūsti „Vilniaus žinių“ redakcijai parašus, reikalingus šiai draugijai įsteigti¹⁰¹. Kartu laikraštyje buvo primygtinai pabrėžta, kad „sulig „Lygos“ įstatymu kiekviena provinciališkoji kuopa, skaitančioji savo tarpe 500 sąnariu, yra autonomiška įstaiga. O mums lietuviams tokiu būdu surinkus 500 sąnarių, galima bus rūpintis mūsų žmonių švietimo reikalais“¹⁰².

Į „Vilniaus žinių“ redakciją pasipylė laišškai su „Karšto gėidimo“ pareiškimais stoti į „Švietimo lygą“ ir pasiūlymais organizuoti šios draugijos lietuviškąjį skyrių¹⁰³. Žymus lietuvių bibliografas S. Baltramaitis savo laiške į Vilnių jau rašo tiesiog „Guodojamiems ponams surengtojams Lietuviškos sąjungos apšvietimo“ ir siūlo Vilniuje sušaukti „vietinės (Lietuvos) sąjungos“ steigiamąjį susirinkimą¹⁰⁴. Pirmieji ir karščiausi lietuvių švietimo draugijos įkūrimo iniciatoriai buvo vienas „Vilniaus žinių“ redaktorių J. Vileišis ir liberali rašytoja O. Pleirytė-Puidienė¹⁰⁵. Kad „Vilniaus aušros“ įsteigimo idėja išaugo iš „Švietimo lygos“ projekto, rodo ir tai, kad visa korespondencija šiuo klausimu sudaro organišką „Vilniaus aušros“ archyvo dalį. Lietuvių švietimo draugijos Vilniuje sumanytojai, ypač J. Vileišis, negalėdami šio sumanymo įgyvendinti vien savo jėgomis, nutarė kviestis į talką vietinę lietuvių buržuazinę inteligentiją, aplenkdami, žinoma, tuos inteligentus, kurie priklausė „radikalioms kryptims“, ypač socialdemokratams.

Tokiu būdu susidarė 14 asmenu „Vilniaus aušros“ įsteigėjų grupė, į kurią įėjo, be jau mūsų minėtų J. Vileišio ir O. Pleirytės-Puidienės, tokie buržuaziniai veikėjai, kaip būsimas fašistinis prezidentas A. Smetona, jo žmona S. Smetonienė, kunigas V. Mironas ir rašytojas J. Tumas-Vaižgantas, buržuazinės visuomenės veikėjas gydytojas J. Bagdonas, inžinierius ir publicistas K. Puida, dvarininkas D. Malinauskis ir eilė kitų.

Ši iniciatyvinė grupė paruošė „Lietuvių apšvietimo draugijos „Vilniaus aušra““ įstatus ir susitarė organizaciniiais klausimais. Jos vardu buvo paduotas prašymas Vilniaus gubernatoriui D. Liubimovui patvirtinti šios draugijos įstatus ir leisti jai veikti. 1907 m. vasario 15 d. įstatai buvo patvirtinti¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Šios draugijos archyvas šiuo metu saugomas Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštyne LAD „Vilniaus aušra“ pavadinimu (toliau ši fonda nuorodose vadinsime sutrumpintai — VAD).

¹⁰¹ Zr. „Vilniaus žinios“, 1906 m. kovo 1 d., Nr. 45, p. 2.

¹⁰² Zr. ten pat.

¹⁰³ Zr. VAD, b. 100, 121, 195, 227 ir kt.

¹⁰⁴ Zr. VAD, b. 37, 1906 m. gegužės 16 d.

¹⁰⁵ Zr. VAD, b. 281, 1906 m. kovo 19 d.

¹⁰⁶ Zr. „Vilniaus Aušros“ lietuvių apšvietimo draugijos įstatymai, Vilnius, 1907, p. 16.

Pagal įstatus „Vilniaus aušros“ būstinė turėjo būti Vilniuje. Jos tikslas — „platinti apšvietimą tarp Vilniaus ir gretimųjų gubernijų gyventojų pirmiausia lietuvių kalba, pagalios ir kitomis vietinėmis kalbomis“ Vykdydama šį pagrindinį savo uždavinį, draugija gavo teisę „įstatymo nurodytu keliu: A. steigti, laikyti ir šelpti 1) pradedamąsias ir liaudies mokyklas, 2) suaugusių beraščių žmonių mokyklas, 3) prieglaudodos auklėtojų mokyklas ir mokytojų seminarias, 4) knygų sankrovas, liaudies knygynus ir skaityklas, 5) įvairias vidutines ir aukštesnes mokyklas, 6) prieglaudas; B. steigti liaudies namus apšvietimo ir pasilinksminimo tikslu; C. taisyti lekcijas, skaitymus, koncertus ir teatrus; D. leisti ir platinti knygas, mokslo, mokymo ir šiaip jau žmonėms paskaityti laikraščius; E. parūpinti mokslą einančiai jaunuomenei stipendijų, pašalpų ir kiek galint padėti jai mokytis; F. skirti rungčias (konkursus), reikalingas Draugijos tikslui pasiekti“.

Draugijos nariais galėjo būti bet kurio luomo ir užsiėmimo pilna-mečiai vyrai ir moterys, išskyrus „žemesniuosius karo žmones ir ypatas, kurių teisės susiaurintos teismo keliu“.

Draugijos įstatuose buvo numatyta steigti vietose apylinkes. Tokia apylinkė galėjo būti įkurta „kiekvienoje vietoje, susiradus ne mažiau kaip 10 žmonių, panorėjusių būti tikraisiais Draugijos nariais, jeigu tik Viršiausioji Valdyba išranda reikalingu daiktu įkurti tokią apylinkę“ Šiuo punktu draugijos „viršiausioji“ valdyba užsitikrino sau teisę kontroliuoti savo skyrių veiklą, ir šią teisę ji plačiai naudojo.

Tuo būdu, draugijos užsibrėžti tikslai ir uždaviniai buvo platūs, o jos pobūdis, bent sprendžiant iš įstatų, turėjo būti gana liberalus, neapribotas kokių nors siaurų luominių arba religinių normų.

Atrodo, kad, ruošdami savo įstatus, „Vilniaus aušros“ steigėjai labiausiai rėmėsi 1906 m. birželio mėn. įkurtos lenkų švietimo draugijos „Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej“ įstatais¹⁰⁷.

Tačiau „Vilniaus aušros“ įstatuose nustatyta plati ir įvairi veiklos programa nebuvo suderinta su realiomis šios draugijos veikimo gali-mybėmis ir todėl spaudoje susilaukė skeptiškų pastabų: „Lengva manyti, kad „Aušra“, šiandien dar vaiku būdama, pasisiūdinu sau rūbus kaip suaugusiam žmogui. Matomai „Aušra“ žada gyventi ilgus metus ir bijo, kad tie rūbai nepalikyt trumpais ir siaurais“, — rašo apie „Vilniaus aušrą“ „Zarija“¹⁰⁸.

Gavusi gubernatoriaus patvirtintus įstatus, iniciatyvinė grupė nutarė sušaukti draugijos steigiamąjį susirinkimą. Į šį susirinkimą, kuris įvyko 1907 m. kovo mėn. 8 d. Vilniaus muzikos mokyklos salėje, dalyviai buvo pakviesti pagal iniciatyvinės grupės kruopščiai sudarytą sąrašą¹⁰⁹. Buvo nutarta pakviestuosius automatiškai laikyti draugijos nariais-steigėjais. Todėl į pakviestųjų sąrašą buvo įrašyti tik „pažįstami“ žmonės¹¹⁰, tai yra tie, kurie savo politiniais įsitikinimais galėjo patenkinti J. Vileišį arba A. Smetoną. Norėdama sudaryti visuomenės opiniją, kad draugija sudaroma demokratiniais pagrindais, iniciatyvinė grupė į steigiamąjį susirinkimą pakvietė šalia daugiau kaip keturiasdešimt buržuazinės-reac-cinės krypties atstovų ir vieną kitą socialdemokratinės krypties šalininką, pavyzdžiui, daktarą S. Matulaitį ir rašytoją K. Jasiukaitį. Kviesti tuos socialdemokratinio judėjimo veikėjus, kurie buvo žinomi savo principi-ngumu, kaip, pavyzdžiui, tada nelegaliai Vilniuje gyvenusį V. Kapsuką-Mickevičių, buvo vengiama.

¹⁰⁷ 2r. VAD, b. 2, 1906 m. birželio 11 d.

¹⁰⁸ „Zarija“, 1908 m. vasario 13/26 d., Nr. 7, p. 100.

¹⁰⁹ 2r. VAD, b. 3. 1907 m. kovo 8 d.

¹¹⁰ „Vilniaus žinios“, 1907 m. kovo 13 d., Nr. 57. p. 3.

Tačiau V. Kapsukas-Mickevičius, norėdamas steigiamos draugijos veiklą palenkti pažangia demokratine linkme, nutarė dalyvauti „Vilniaus aušros“ steigiamajame susirinkime, o vėliau ir draugijos veikloje ir kartu su keliais savo partiniais draugais (taip pat nekviestais) atvyko į susirinkimą. Paprašęs žodžio, jis pasakė, kad draugijos steigėjai pasielgė neteisėtai, viešai nepaskelbdami šio susirinkimo, kuris yra lygiai svarbus visiems lietuviams, nes spręs visų lietuvių švietimo reikalus. Toliau jis pareikalavo ir sau lygaus sprendžiamojo balso bei pripažinti jį ir jo draugus tikraisiais „Aušros“ nariais¹¹¹. Bet buržuaziniai „demokratai“, nenorėdami įsileisti V. Kapsuko į draugiją, pasiūlė slaptą balsavimą, ir buržuazinė-klerikalinė susirinkimo dauguma V. Kapsuko ir kelių atėjusių su juo socialdemokratų neišrinko, nepriėmė į draugijos narius ir privertė išeiti iš susirinkimo.

Toks susidorojimas su socialdemokratais sukėlė teisėtą pasipiktinimą pažangių žmonių tarpe. Protestuodami „prieš demokratų susivienijimą su kunigais“, iš susirinkimo išėjo ir keletas „pirmievių“¹¹². „Pirmieiviai“ K. Jasiukaitis ir A. Saliamoras nutarė išstoti iš šios draugijos ir pranešė apie tai draugijos valdybai tokiu raštu: „Nors mudu visa širdim prijauciam liaudies apšvietimui, nors „Vilniaus aušros“ tikslas principu yra šventas, puikus ir aukštas, bet kadangi į jos valdybą ir narius įėjo kelios ypatos, kurių pažiūros, nuomonės, įsitikinimai yra griežtai priešingi mudviejų įsitikinimams, pažiūroms ir nuomonėms, geriausiai suprasdami, kad negalėsiva joi prigulinčiai darbuotis ir todėl meldiva mudviejų neįtraukti į tokios draugijos narių skaičių“¹¹³. Atsisakė dalyvauti draugijoje ir S. Matulaitis, kuris susirinkime buvo išrinktas net į valdybą, norint kiek sušvelninti blogą įspūdį, padarytą susirinkimo pradžioje, susidorojant su socialdemokratais¹¹⁴. Savo išėjimą iš draugijos S. Matulaitis paaiškino tuo, kad negalys būti atsakingas už draugijos ir jos valdybos veiklą, kurios narių pažiūros skiriasi nuo jo pažiūrų, ir „jo balsas negalėsia kitų pervesti“¹¹⁵.

Tačiau vargu ar šis demonstratyvus socialdemokratų išėjimas iš „Vilniaus aušros“ šiuo revoliucijos atoslūgio momentu, kai buvo svarbu panaudoti savo darbui kiekvieną legalią galimybę, buvo teisingas. Apie socialdemokratų taktiką „Vilniaus aušros“ atžvilgiu metais vėliau „Žarija“ taip rašė:

„Privalom atminti, kad reakcija vis didyn eina, kad nekalčiausias švietimo darbas, organizuotai varomas, ir tas jau valdžiai kaulu gerklėj atsisloja. Iš paskutinių dienų esam patyrę, kad biurokratija jau nebeduoda naujų leidimų draugijoms kurti. Norint darbą pagerinti, mums belieka dėtis prie kurios nors leistųjų draugijų. Bet prie kurios? Suvalkiečiai turi savąją „Šviesą“ ir prie jos reikėtų dėtis visiems mūsų draugams. Kauno ir Vilniaus gubernijose tėra viena draugija, kurios įstatymai gali pirmievius paskatinti — tai „Vilniaus aušra“. „Aušra“ nevaržo draugijon stojančio tikėjimu ar tautybe, jos darbo tikslas tiek plačiai siekiamas, kad draugija gali varyti plačiausią kultūros darbą. Taigi draugai, riškimės į apylinkes ir dėkimės prie „Vilniaus aušros“. Juo daugiau mūsų ten bus, tuo plačiau mes galėsime užvesti patį darbą ir tinkamai jį sutvarkyti“¹¹⁶.

Vienas pagrindinių „Vilniaus aušros“ steigiamojo susirinkimo dienotvarkės punktų buvo vyriausiosios valdybos rinkimas. Į ją buvo išrinkti

¹¹¹ Zr. VAD, b. 3, 1907 m. kovo 8 d.

¹¹² Zr. VAD, b. 71, 1907 m. kovo 9 d.

¹¹³ VAD, b. 3, 1907 m. kovo 8 d.

¹¹⁴ „Vilniaus žinios“, 1907 kovo 13 d., Nr. 57, šį įvykį nušviečia tendencingai.

¹¹⁵ VAD, b. 3, 1907 m. kovo 8 d.

¹¹⁶ „Žarija“, 1908 m. vasario 13/26 d., Nr. 7, p. 101.

nariais J. Bagdonas, V. Mironas, O. Pleirytė-Puidienė, A. Smetona, J. Tumas-Vaižgantas ir J. Vileišis, kandidatais — L. Gira ir A. Petrulis. Valdyba pareigom pasiskirstė taip: pirmininku buvo išrinktas A. Smetona, jo pavaduotoju J. Bagdonas ir sekretoriumi J. Tumas. Tuo būdu, reaktionieriai priešakyje su A. Smetona sudarė valdyboje tvirtą daugumą ir vėliau taip beatodairiškai šeimininkavo draugijoje, pratempdami savo reakcinius nutarimus, tuo pat metu veidmainiškai skelbdami, kad „liaudies apšvietimas turintis būti liuosas nuo partijinės įtekės“, kad „ne kartą priversdavo pereiti į opoziciją net tokius nuosaikius liberalus, kaip J. Vileišis ir O. Pleirytė.

Siekdamas kuo plačiau supažindinti Lietuvos visuomenę su švietimo draugijos „Vilniaus aušra“ tikslais ir uždaviniais, steigiamasis susirinkimas valdybai pavedė paruošti ir išplatinti atsišaukimą, kurį ji pavadino «„Vilniaus aušros“ valdybos žodžiu į Lietuvos visuomenę»¹¹⁷. Šiame atsišaukime, kuris pradedamas lozungu „Šviesybėje galybė“, pabrėžiamas būtinumas šviesti „patamasyje tebeglūdinčią Lietuvą“, ypač Lietuvos rytus, būtent Vilniaus guberniją ir Gardino gubernijos pakraščius. Šios draugijos svarbiausias tikslas esąs švietimas, todėl ji turi būti laisva nuo visokių pašalinių siekimų, joje neturi vyrauti kurie nors bet kurios partijos dalykai. „Tik ant tokio pamato stovint, pasisektų draugijai sujungti apšvietimo dirvoje visi lietuviai. . . Kiekvienas lietuvis, kuris laiko apšvietimą mūsų krašto ateities žibintuvu, privalo padėti „Vilniaus aušrai“ kuo galėdamas: ar skatiku, ar darbu“. Ir toliau visuomenė kviečiama stoti į draugiją, „pasirodyti darbais“, „siųsti auką“.

Ši deklaracija, kurioje reakcinė „Vilniaus aušros“ vadovybė veidmainiškai spekuliuoja švietimo, vienybės ir kt. idealais, patraukė plačiosios visuomenės dėmesį. Pažangiajai inteligentijai imponavo pasaulietiškas švietimo klausimų traktavimas. Kaip tik šiuo atžvilgiu „Vilniaus aušra“ ryškiai skyrėsi nuo juodašimtiškų klerikalinių „apšvietimo“ draugijų. Į draugiją įsirašė nemaža žymesnių to meto lietuvių kultūros ir mokslo veikėjų, jų tarpe J. Basanavičius, M. K. Ciurlionis, M. Pečkauskaitė-Satrijos Ragana, A. Vienuolis-Zukauskas, A. Žmuidzinavičius ir daug kitų.

„Vilniaus aušros“ plati veikimo programa, nužymėta jos įstatuose, per trumpą draugijos veikimo laiką beveik nebuvo pradėta vykdyti.

Vyriausiosios valdybos reakcinė dauguma visą savo energiją paskyrė ginčams su opozicija O. Pleirytės ir J. Vileišio asmenyje bei „pirmievių smaugimui“ ir nieko konstruktyvaus švietimo srityje savo kadencijos metu nenuveikė.

Praėjus metams po draugijos įkūrimo, valdyba nesugebėjo net suorganizuoti knygynėlio Vilniaus mieste, nors tai buvo nesunku padaryti. Tikrai 1908 m. kovo mėn. vyriausiosios valdybos posėdyje buvo apsvaistytas klausimas, koks turi būti tipinis „Vilniaus aušros“ knygynėlis. Knygynėlio uždaviniai ir jo sudarymo principai buvo nustatyti tokie: „1) paraginti žmones, ypač skaityti nepratusius, prie skaitymo lietuviškųjų raštų; 2) sukelti žmonėse norą švietimo; 3) praplatinti pačias reikalingiausias knygas, visų pirmiausia iš tų mokslo šakų, kurios mūsų laikais yra būtina žinotinos, turi praktiškąją vertę; taip jau ir šiaip žinias, kurios praplatina protiškojo žmogaus išsilavinimo ribas; 4) pažadinti žmonėse, ir kalbos numylėjimą (tarp vilniečių) tautiškąją sąmonę ir mūsų krašto ir kalbos numylėjimą ir pažinimą; 5) auklėti gerus krašto piliečius ir kultūros žmones; 6) suteikti šiaip sveiką dvasios maistą, smagius ir pamokančius pasiskaitymus, kurie atitraukti galėtų nuo kitų nedorų sveikatą griauinančių pramogėlių“¹¹⁸.

¹¹⁷ Žr. „Vilniaus žinios“, 1907 m. kovo 21 d., Nr. 64, p. 1.

¹¹⁸ VAD, b. 13, 1908 m. kovo 8 d.

Sutinkamai su šiais tikslais turėjo būti komplektuojamas ir knygnėlis, kurio fondą turėtų sudaryti šie pagrindiniai skyriai: „dailiųjų raštų, mokslo raštų, apie ūkininkystę, apie mediciną, sveikatą“. Literatūra turėtų būti parenkama tik „suteikianti skaitytojui pradinės pozityviškas žinias... Knygnėlis yra bepartyiškas, jo dvasia — vienybės ir taikos dvasia, todėl... knygnėlyje nėra knygų 1) tendenciškų, peršą arba neperšą kurias nors politiškas partijas ir sroves, skaldančias mūsų žmones...“ Be to, knygnėlis turėjo būti „svietiškas“¹¹⁹.

Sia dvasia turėjo būti komplektuojami knygų rinkiniai, kuriuos vyriausioji valdyba pagal apylinkės užsakymus ir atlyginimą turėjo siųsti apylinkėms. Be to, vyriausiojoje valdyboje apylinkės galėjo gauti visus patarimus ir praktiškus nurodymus, kaip komplektuoti savo knygnėlius.

Rašytoja Satrijos Ragana (M. Pečkauskaitė) dar prieš tai, vyriausiajai valdybai prašant, sudarė knygnėliams rekomenduojamos literatūros sąrašo projektą¹²⁰. Šis sąrašas apėmė 92 grožinės literatūros leidinius. Sąrašė ji rekomenduoja ir demokratinės krypties rašytojų kūrinis, kaip antai: M. Gorkio „Pasakojimus“, Zemaitės „Kunigo naudą velniai gauda“ ir šešias kitas jos knygytes, J. Biliūno „Liūdną pasaką“, K. Jasiūkaičio „Duoną“ ir kt. Tokie pat rekomenduojamieji sąrašai turėjo būti sudaryti ir kitiems knygnėlio skyriams. Sudaryti šiuos sąrašus buvo pakviesti J. Jablonskis, P. Mašiotas, I. Šlapelis ir kt. Tačiau jie baigti šio darbo nebespėjo.

Ne ką daugiau valdyba atliko, ir organizuodama apylinkių tinklą. Per visą draugijos veikimo laikotarpį valdyba į pagalbą apylinkėms išsiuntinėjo tik vieną dokumentą, kurį vargu ar galima pavadinti metodiniu laišku, būtent, informaciją, kokia tvarka steigiami knygnėliai (bibliotekos) ir skaityklos. Tos apylinkės, kurios norėtų tai padaryti, raginamos „kuo veikiausiai pasiųsti į vyriausiąją valdybą prašymą dėl atidengimo su nurodymu: 1) kokia ypač prisiima ant savęs atsakomybę prieš valdžią dėl steigiamosios bibliotekos ar skaityklos, 2) kieno namuose (pas ką) knygnėliai ar skaitykla talpintis ir 3) kokiomis sąlygomis knygos bus duodamos pasiskaityti — veltui ar už mokesį ir koki... Vyr. valdyba kreipsis dėl to dalyko pas Gubernatorių. Už atidengimą skaityklų bei knygnėlių be valdžios žinios yra baudžiama“¹²¹.

Be to, kaip mes jau esame pabrėžę, apylinkė galėjo būti įsteigta tikiai tuo atveju, jei vyriausioji valdyba pripažintų, jog tai reikalinga. Tokia teisių centralizacija šešių valdybos narių rankose trukdė vystyti apylinkių tinklą, varžė jų iniciatyvą. Pirmame (ir paskutiniame) „Vilniaus aušros“ visuotiniame narių susirinkime, įvykusiame Vilniuje 1908 m. rugsėjo mėn. 4—5 d., Viekišnių apylinkės atstovas advokatas A. Janulaitis kaltino vyriausiąją valdybą „švietimo darbo trukdymu“. „Reikia suvaldyti autokratiškus valdybos pasikėsinimus; valdyba privalanti pildyti apylinkių norus ir steigti apylinkes, jeigu kur to reikalaujama“¹²². Valdyba mėgino atmesti šį kaltinimą, apeliuodama į įstatus. Vyriausioji valdyba, esą, visai neprivalanti steigti apylinkes, kur tik prašoma; ji ją steigia tenai, kur mato reikalą ir naudą. O kai kurias apylinkes ji atsisakiusi steigti todėl, „kad tų apylinkių įsteigėjų norėta darbuotis kitoje dvasioje, negu „Vilniaus aušros“ dvasia; vyr. valdyba atsako už visas apylinkes ir neprivalo leisti dezorganizacijos“¹²³.

¹¹⁹ 2r. VAD, b. 13, 1908 m. kovo 8 d.

¹²⁰ 2r. VAD, b. 48.

¹²¹ VAD, b. 26, 1908 m. kovo 11 d.

¹²² VAD, b. 17, Valdybos posėdžių protokolų knyga, p. 52.

¹²³ Ten pat.

Ypač aiškiai šiuo klausimu pasisakė pakeitęs A. Smetoną pirmininko poste J. Bagdonas: „Reikia budriai žiūrėti, kad neįsiskverbtų draugijon jokios politiškosios tendencijos, kitokia dvasia negu vyr. valdybos išleistame atsišaukime“¹²⁴.

Per visą „Vilniaus aušros“ gyvavimo laiką Vilniaus ir Kauno gubernijose buvo susikūrę devyniolika¹²⁵ draugijos apylinkių (Aluntoje, Boguslaviškyje, Ežerėnuose (Zarasuose), Giedraičiuose, Žasliuose, Jiezne, Joniškyje, Krakiuose, Pumpėnuose, Raseiniuose, Rodunėje, Sedoje, Skuode, Taujėnuose, Užventyje, Vaiguvoje, Varniuose, Vieکشniuose, Žiezmaruose). Tačiau didžioji jų dalis gyvavo trumpą laiką ir jokio konkretaus švietimo darbo nenuveikė.

Vyriausiosios valdybos ryšiai su apylinkėmis nebuvo labai glaudūs, ir ji mažai orientavosi jų reikaluose. Štai kodėl 1908 m. pradžioje valdyba išsiuntinėjo apylinkėms aplinkraščių su žiniaraščio (anketos) forma, kurią prašė užpildyti ir kartu su ataskaita apie savo veiklą iki 1908 m. kovo 15 d. atsiųsti draugijai. Vartant atsiųstas apylinkių anketas — jas atsiuntė Boguslaviškio, Pumpėnų, Vieکشnių, Užvenčio, Žaslių, Ežerėnų, Krakių, Vaiguvos, Varnių ir Žiez marių apylinkės, — aiškėja, kad ir apylinkės per pirmuosius savo veiklos metus ne ką tebuvo nuveikusios¹²⁶. Narių skaičius jose buvo įvairus, nuo 12 (Krakių) arba 15 (Ežerėnų) iki 56 (Užvenčio) arba net 84 (Žaslių). Apylinkėse, kurios valdybai atsiuntė žinias, iš viso buvo 464 nariai.

Ne visos minėtosios apylinkės turėjo savo skaityklas ar bibliotekas. Vienos apylinkės anketoje pažymėjo visai neturinčios skaityklos (Žaslių, Boguslaviškio), kitos „laukiančios daleidimo“ atidaryti (Vaiguvos, Ežerėnų), trečios — kad skaitykla dar „nedaleista ir neatidengta“, bet jau surinktas tam tikras knygų fondas (Vieکشnių, Krakių, Pumpėnų). Kai kur šis fondas palyginti didelis (Vieکشnių skaitykloje daugiau kaip 800 egz.). Žiez marių apylinke, neturėdama oficialaus leidimo atidaryti skaityklos, anketoje pranešė, kad turinti visokio turinio 300 knygų, ja „visi naudojasi, kas tik nori, daugiausia veltui ar už mokestį, kiek kas gali įnešti“. Iš viso ji turėjo apie 100 skaitytojų. Atrodo, kad ir kai kurios kitos apylinkės, neturėdamos leidimo skaityklai, faktiškai leisdavo ją naudotis. Antai Pumpėnų apylinkė turėjo skaityklėlę su 179 knygomis, ja naudojosi 17 narių ir 2 pašaliniai skaitytojai, mokėdami už vieną knygą per savaitę vieną kapeiką.

Užvenčio apylinkėje visą intelektualinį gyvenimą į savo kontrolę buvo paėmęs vietinis kunigas, draugijos narys K. Vėgėlė. Anketoje pranešama, kad ši apylinkė „savo locnos skaityklos neturi, yra privatiška skaitykla, parengta parapijonų, išlaikoma vardu kun. K. Vėgėlės, kurią apylinkė sušelpė ir jos nariai veltui (joje) naudojami knygomis, kiti gi, neprigulintieji prie apylinkės, moka 25 kap. už metus... Yra privatinė męrgaičių mokykla, įsteigta vadu ir lęšomis draugijos nario K. Vėgėlės, kurią jisai žada su visais padargais perleisti apylinkėi“¹²⁷. Prašymas atidaryti mokyklą buvo paduotas. Mokyklą savo anketoje mini dar viena apylinkė, būtent, Žaslių: „Žasliu miestelyje buvo lietuviška mokykla, bet tapo uždengta 14 sausio š. m.“¹²⁸.

¹²⁴ VAD, b. 17, Valdybos posėdžių protokolų knyga, p. 53.

¹²⁵ Kauno gubernatorių savo pranešime apie „Vilniaus aušros“ apylinkių uždarymą mini taip pat Linkuvos ir Siau lenų apylinkes, kurios „Vilniaus aušros“ vyriausiosios valdybos dokumentacijoje neatspindimos, tur būt, šios apylinkės įsisteigę savarankiškai, be vyriausiosios valdybos žinios.

¹²⁶ VAD, b. 40, 1908 m. žiniaraščiai.

¹²⁷ Ten pat.

¹²⁸ Ten pat.

Pumpėnų apylinkės reikalus į savo rankas buvo paėmę „pirmeiviai“. Čia pirmiausia buvo iškeltas viešosios skaityklos organizavimo klausimas ir vienbalsiai buvo nutarta jai prenumuoti tikslai lietuviškus pažangius laikraščius, prie kurių jie, be „Žarijos“, priskyrė taip pat ir liberalines „Vilniaus žinias“ bei „Lietuvos ūkininką“. Buvo surinkta pinigų bibliotekai ir įsigytos knygos. „Žmonės, nesulaukę taip ilgai leidimo nuo gubernatoriaus (leidimas atidaryti biblioteką taip ir nebuvo gautas.— L. V.),— rašo „Lietuvos ūkininke“ Pumpėnų vietinis korespondentas,— jau naudojasi knygomis; skaitytojų netrūksta. Knygynas sukrautas pas gydytoją p. M. Knygų turime į porą šimtų įvairaus turinio ir pakraipos. Stovint ant bepartyvinės-progresyvos dirvos, apylinkės valdyba užtat ir pajvairino savo knygyną; čia rasi ir „Dėdės Atanazo“ ir „Dr. J. Šliupo“ ir „Žemaitės“ ir „Šatrijos Raganos“ ir „Lazdynų Pelėdos“ ir daug kitų. Knygynas dalijasi į 7 dalis: 1) Beletristika — 38,88%, 2) Politika, sociologija — 16,66%, 3) Ūkininkystė — 11,38%, 4) Gamta, mokslas — 11,11% ir t. t.“¹²⁹ Religinio turinio knygų korespondentas nemini.

Matyt, vyriausiajai valdybai ne visada pavykdavo nukreipti apylinkių veiklą sau tinkama politine linkme.

Būdinga korespondencija iš Aluntos apylinkės gyvenimo; ji nušviečia klausimus, su kuriais tekdavo susidurti „Vilniaus aušros“ apylinkei, ir darbą, kurį ji atliko: „Aluntiečiai, sužinoję apie „Vilniaus aušros“ įsteigimą, padarė 1907 m. balandžio 8 d. susirinkimą, į kurį atvyko 20 ypatų ir, perskaičius „Vilniaus aušros“ įstatus, buvo nutarta kreiptis į vyr. valdybą, prašant atidengti Aluntoje skyrių... Laukti vyr. valdybos leidimo teko gan ilgai, bet galų gale jis buvo gautas...“

Per 1907 m. apylinkę turėjo 38 narius, kurių moterų 5 ir vyrų 33. Susirinkimų buvo 8: 4 valdybos ir 4 visuotini. Per susirinkimus buvo nutarta surengti Aluntoje du lietuvių vakarus... įsteigti viešą knygyną ir vakarinius suaugusiems skaitymus. Abu vakaru valdžios buvo leisti... Nutarimai apie knygyną ir skaitymus pasiliko be pasekmių. Vyr. valdyba buvo padavusi prašymą atidengti Aluntoje skaityklą, bet valdžia neleido...“

„Šiuose metuose (1908) narių skaičius padidėjo iki 54, susirinkimų buvo 6... Per šiuos susirinkimus nieko naujo nenuartata: Gvildinti seni klausimai apie knygyną, vakarą ir t. t. ... Kada rūpinomės atidengti skyrių, buvome pilnai tikri, kad užtenka tik atidengti skyrių ir valdžia negalės mums užginti taisyti vakarus, steigti knygyną, bet pasirodo visai kas kita“¹³⁰.

Nelengva buvo organizuoti vietinę „Vilniaus aušros“ apylinkę ir išvystyti jos veikimo teritorijoje kultūrinį darbą. Pirmiausia apylinkės steigėjams tekdavo įveikti vyriausiosios valdybos nepasitikėjimą jų atžvilgiu ir gauti jos leidimą. Tai ne visada pavykdavo.

Kai vietiniai kultūros veikėjai prašydavo draugijos valdybos įsteigti atitinkamoje vietovėje apylinkę, draugijos „viršiausioji“ valdyba paprastai kreipdavosi į kokį nors jai žinomą ir „patikimą“ asmenį, dažnai į kunigą. Nuomonės dėl šios apylinkės ar bibliotekos steigėjų politinių pažiūrų. Pavyzdžiui, į kunigą I. Jasenskį valdyba kreipėsi draugijos Šiaulių apylinkės įkūrimo klausimu. Atsakydamas į valdybos raštą, minėtas kunigas ją informuoja, kad „Šiaulių choristės ir choristai (Šiaulių lietuviško choro dalyviai, kurie iškėlė klausimą dėl „Vilniaus aušros“ apylinkės Šiauliuose organizavimo.— L. V.) mažai ką turi bendros su kultūriškuoju darbu po Jūsų „Vilniaus aušros“ sparnu. Jiems reikia tik turėti legališką priedangą įvairiems susirinkimams...“ Be to, kunigas atkreipia „viršiausiosios“

¹²⁹ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. vasario 13 d., Nr. 7, p. 98.

¹³⁰ „Lietuvos ūkininkas“, 1908 m. spalio 8 d., Nr. 41, p. 456.

valdybos dėmesį į šių choristų artimus ryšius su „zuboviečiais“¹³¹. Tai buvo bloga rekomendacija¹³², ir Šiaulių apylinkė nebuvo įsteigta. Paminėtina, kad vienas „Vilniaus aušros“ Šiaulių apylinkės įsteigimo iniciatorių buvo artimas socialdemokratams jaunas poetas J. Krikščiūnas-Jovaras¹³³.

Panašus likimas ištiko ir „Vilniaus aušros“ Vabalninko apylinkės įkūrimo iniciatorius. Gavusi iš jų pareikšimą šiuo klausimu, draugijos vyriausioji valdyba kreipėsi laišku į vietinį kunigą M. Karosą, prašydama painformuoti ją apie apylinkės iniciatorių politines pažiūras. Savo atsakyme M. Karosas juos charakterizuoja kaip „pritariančius tiems, kurie save laiko pirmieiviais, gi Adolfas Petrulis ir Aniolas Sruoga (visai dar jaunas vyras), abu žmogu partijiniai, puošiasi pirmieivio vardu ir netur simpatijos abelnai prie dvasininkijos“¹³⁴.

Kiekvieną, kad ir nedidelę tendenciją į „pirmieiviškumą“ vyriausioji valdyba tuoj užgniauzdavo. Antai šia „mirtina nuodėmė“ ji apkaltino jau minėtą Pumpėnų apylinkę, kuri taip teisinosi: „Virš. valdyba daro mums užmetinėjimus, kad Pumpėnų apylinkė nėra gerai supratusi, koks yra „Vilniaus aušros“ tikslas ir pakraipa. Mes gi tvėrėme apylinkę gerai suprasdami jos tikslą ir pakraipą, pasiremdami įstatymais „Vilniaus aušros“ draugijos, kitokių įrankių dėl supratimo tikslo ir pakraipos draugijos mes neturime.

Virš. Valdybos užmetinėjimai ant mūsų „pirmieiviškumu“ neparemti jokiais faktais, nes dar nieko nepradėjome veikti; remtis ant kokių ten korespondencijų ir oficiališko pranešimo nėra pamato. Mes nuveikėme tik tiek, kad nutarėme įsteigti viešą knygyną skaityklą Pumpėnuose ir nusiuntėm apie tai meldimą Kauno gubernatoriui ir viskas“¹³⁵.

Apibūdindamas „Vilniaus aušros“ vyriausiosios valdybos politiką, „Lietuvos ūkininkas“ rašė: „„Vilniaus aušra“ buvo tai perpus kunigų draugija, o jos vyriausioji valdyba stengėsi kur tik galint eiti drauge su kunigais ir į savo skyrius, kur buvo pirmieivių dauguma, žvairia akim žiūrėjo. Buvo dargi ir tokie atsitikimai, kad vyriausioji valdyba neužtvirtino kai kur skyrių, kaip tai Vabalninkuose, vien tik dėl to, kad tai to rengiamojo skyriaus nariai, anot kunigų šalininkų nurodymų, esą žmonės neištikimi... Ir ant nelaimės reikia pasakyti, kad vyriausioji „Vilniaus aušros“ valdyba daugiau žiūrėjo į tai, kaip neprileisti į savo tarpą pirmieivių, negu į tai, kad daugiau skyrių įkurti, daugiau tarp žmonių šviesą ir susipratimą praplatinti“¹³⁶.

Vyriausiojoje valdyboje ir draugijos narių susirinkimuose įsiliepsnojo aštrios diskusijos Vilniaus miesto apylinkės organizavimo klausimu. Vyriausiosios valdybos reakcinė dauguma nenorėjo Vilniuje steigti savarankiškos apylinkės, tuo labiau kelių apylinkių. Jos nuomone, apylinkę sudaro draugijos nariai vilniečiai, o apylinkės valdybos funkcijas vykdo „Vilniaus aušros“ vyriausioji valdyba. Tačiau vyriausioji valdyba jokio kultūrinio darbo Vilniuje nedirbo, tuo tarpu čia atsirado žmonių, kuriems rūpėjo švietimo darbas Vilniaus gyventojų, ypač darbo žmonių tarpe — steigti mokyklas, bibliotekas, skaityklas ir t. t. Aktyviai šį klausimą kėlė vietiniai socialdemokratai priešakyje su A. Domaševičiumi. Vilniuje buvo ypač reikalinga lietuviška liaudies biblioteka-skaitykla. Valdyboje sumanytą įkurti Vilniuje savarankišką apylinkę rėmė liberalai J. Vileišis ir

¹³¹ Zr. VAD, b. 193, 1908 m. kovo 30 d.

¹³² Liberalių pažiūrų dvarininkas grafas V. Zubovas palaikydavo „pirmieivių“ iniciatyvą kultūros srityje.

¹³³ Zr. VAD, b. 92, 1908 m. sausio 13 d.

¹³⁴ VAD, b. 79, 1908 m. kovo 17 d.

¹³⁵ VAD, b. 102, 1908 m. vasario 14 d.

¹³⁶ „Lietuvos ūki inkas“, 1908 m. spalio 8 d., Nr. 41, p. 442.

O. Pleirytė-Puidienė; jie įrodinėjo „atžagareiviams“, kad formaliai vyriausioji valdyba negalinti pasiglemžti apylinkės teisių ir stabdyti vietinių žmonių iniciatyvos. Tada valdybos reaktionieriai, kurie anksčiau mėgino įrodinėti Vilniaus apylinkės steigimo nereikalingumą įvairiais kazuistiniais argumentais, pradėjo kalbėti atvirai. Apylinkė nesteigtina todėl, kad „sumanytojai naujos apylinkės nori kitaip darbuotis; jie nori platinti apšvietimą ypač tarp Vilniaus darbininkų ir esą šalininkai mokyklos, kurioje tikėjimo išguldymas nebūtų priverstinas. Įsteigus naują apylinkę, gali atsirasti kolizijų tarp CK (vyriausiosios valdybos.— L. V.) ir Vilniaus naujosios apylinkės“¹³⁷.

Ginčai tarp apylinkės Vilniuje įsteigimo šalininkų J. Vileišio ir O. Pleirytės-Puidienės ir jos įsteigimo priešininkų įgavo tokį aštrų pobūdį, kad pirmieji net demonstratyviai neatvyko į valdybos posėdį. Valdybos reaktionieriai, supratę, kad perlenkę lazda, kiek atsitraukė. A. Smetona pirmininko pareigas perdavė nuosaikesniam J. Bagdonui, o sekretoriaus funkcijas iš J. Tumo perėmė Liudas Gira. Taip pat buvo susitarta organizuoti Vilniaus apylinkę, tačiau tokiais pat pagrindais, kaip kad buvo sušauktas steigiamasis susirinkimas, būtent, sudarant „patikimų“ žmonių sąrašus. Į šį sąrašą, žinoma, nebuvo įrašyti „pirmieiviai“. Prieš tokį šališką sprendimą stoji J. Vileišis ir O. Pleirytė. Jie, be to, pasiūlė, kad protokolai, liečiantieji diskusiją Vilniaus apylinkės organizavimo klausimu, būtų paskelbti spaudoje. Šį pasiūlymą palaikė L. Gira ir J. Bagdonas. Prieš „protokolų apskelbimą“ balsavo, bijodamas, kad bus demaskuotas visos jo machinacijos, A. Smetona, taip pat J. Tumas¹³⁸.

Negalėdami įstoti į draugiją Vilniuje, A. Domaševičius, A. Janulaitis ir kai kurie kiti socialdemokratams nutarė patekti į ją aplinkiniais keliais, būtent, per kokią nors provincijos apylinkę. Tam tikslui jie pasirinko Viekšnių apylinkę, kurios valdyboje jie turėjo pažįstamų ir prijauciančių žmonių. Nors vyriausioji valdyba ir abejojo dėl jų priėmimo į Viekšnių apylinkę teisėtumo, Viekšnių apylinkė laikė juos savo nariais, o A. Janulaitį net įpareigojo dalyvauti kaip Viekšnių apylinkės atstovą „Vilniaus aušros“ visuotiniame narių susirinkime Vilniuje.

„Vilniaus aušros“ valdyba, vykdydama atviros diskriminacijos politiką „pirmieivių“ ir ypač socialdemokratų atžvilgiu, visada surasdavo bendrą kalbą su kunigais, darė viską, kad išvengtų kolizijų su katalikiškais švietimo organizacijomis, ypač su „Saule“, kurios veikimo sfera buvo Kauno gubernija. Kai pažangiai nusiteikę kauniečiai norėjo įkurti šiame mieste savo apylinkę, draugijos „vyriausiosios valdybos pirmininkas J. Bagdonas 1908 m. vasario mėn. 9 d. rašė vienam Kauno apylinkės steigimo iniciatorių P. Leonui: „Kilus kai kuriems nesuipratimams dėlėi įkurtųjų ir kuriamųjų „Vilniaus aušros“ apylinkių ir, nenorėdami įeiti į konfliktą su kitomis apšvietimo draugijomis, kaip „Saulė“ (konfliktas gi toks visuomet galimas tose vietose, kur yra dvi draugiji), mes nenorėtume **dabar** kurti Kauno mieste savo apylinkę. Susilaikykit. Lai išsdirba pirmiau koks nors „modus vivendi“ tarp draugijų“¹³⁹.

Tokių modus vivendi ieškojimo faktų buvo ir daugiau.

Draugijai ir jos apylinkėms vystyti kultūros darbą visokiais būdais trukdė ir caro administracijos organai. Antai 1908 m. Kauno gubernatoriaus „paliko be pasekmių“ draugijos prašymus leisti organizuoti skaityklas ar knygynėlius Aluntoje, Krakiuose, Naujojoje Aleksandravoje, Užventyje, Vaiguvoje ir t. t.¹⁴⁰

¹³⁷ VAD, b. 149, 1908 m. sausio 16 d.

¹³⁸ Zr. VAD, b. 17, Valdybos posėdžių protokolai, p. 27—29.

¹³⁹ VAD, b. 28, 1908 m. vasario 9 d.

¹⁴⁰ VAD, b. 77, 81, 82, 83, 84, 86.

Kai „Vilniaus aušros“ vyriausioji valdyba arba jos apylinkė kreipdavosi į gubernatorių, prašydama leisti įsteigti kokią nors kultūros-švietimo įstaigą, vietiniai administracijos organai visokiais būdais biurokратиškai vilkino šį reikalą, surasdavo įvairiausių kliūčių jį teigiamai išspręsti ir pagaliau visai atmesdavo prašymą.

Dėl to vyriausiosios valdybai skundėsi ne viena apylinkės valdyba. „Dar sausio mėn. šių metų“,— rašo vyriausiajai valdybai Viekšnių apylinkės valdyba,— buvome padavę prašymą gubernatoriui, kad leistų mūsų apylinkėje Viekšnių miestelyje įsteigti knygyną ir skaityklą. Pats mūsų tuometinis pirmininkas... buvo kalbėjęs apie šį dalyką su Kauno gubernatorium, kuris pažadėjo paskubinti visą tą reikalą. Ilgai valdyba nieko negalėjo susilaukti. Pagalios, antroje gegužės mėn. pusėje, apturėta iš p. gubernatoriaus raštinės pranešimas, kad mūsų prašymas tebūsiąs išpildytas, jei valdyba pranešianti vieną atsakomąjį už knygyną ir skaityklą žmogų. Nors jau šis žmogus ir anksčiau buvo nurodytas, būtent p. Butkus, tačiau valdyba antrą kartą jį nurodė. Kiek laikui praėjus, policija pradėjo rankioti žinias apie valdybos narių **tėvų vardus**. Toliau pradeda ieškoti **tėvų vardus** tų 10 narių, kurie pasirašė kaip apylinkės įsteigėjai. Ant galo, antrojo birželio mėn. pusėj, p. Butkus apturėjo nuo p. gubernatoriaus atsakymą, kad valdybos prašymas liko be pasekmių... Pranešdami apie tat vyr. Valdybai, turim atkreipti Jos atydžią, jog toksai dalyko stovis daro negalimu pas mus švietimo darbą ir patį apylinkės gyvavimą. Todėlei būtina reikalinga, mūsų nuomone, kad vyr. valdyba paremtų kur reikia mūsų stengimus išgauti leidimą knygynui įsteigti. Knygų turim virš 300 vardu, jų katalogas sudarytas, butas surastas, lentynos ir kiti knygynui reikalingi rakandai įtaisyti, knyginkas irgi yra. Žmonės laukte laukia knygyno atidarymo, trūksta tik — leidimo...“¹⁴¹

Užvenčio apylinkė kreipėsi į draugijos vyr. valdybą tokio patarimo: „Užvenčio skyrius... gaunąs leidimą atidaryti viešą liaudies knygyną-skaityklą, tik antstolis užprotestavęs prieš kandidatūrą knyginko, kad jis esąs mažaturtis ir per silpnai išsilavinęs. Moka jis skaityti ir rašyti. biski ir gudiškai. Žmonių su mokslo cenzu nėra ant vietos. Ką daryti?“¹⁴²

Trukdyti „Vilniaus aušros“ veiklai cariniai biurokratai surasdavo ir kitų motyvų. Į „Vilniaus aušros“ prašymą leisti atidaryti Žasliuose arbatinę gubernatorių pranešė draugijos vyriausiajai valdybai: „Ryšium su draugijos prašymu atidaryti Žasliuose... liaudies arbatinę, kuri būtų ap rūpinta laikraščiais, pranešu draugijai, kad, surinkus informaciją, nustatyta, kad Žaslių miestelyje anksčiau veikė liaudies blaivybės Komiteto išlaikoma liaudies arbatinė, tačiau ji buvo uždaryta, nes pasirodė esanti nereikalinga, štai kodėl aš nerandu būtinu atidarymą šiame miestelyje lietuvių draugijos arbatinės“¹⁴². Žasliuose anksčiau tikrai veikė blaivybės globos komiteto arbatinė, prie jos — skaitykla ir tikrai jos buvo uždarytos, tačiau ne todėl, kad vietiniai gyventojai nesidomėtų skaitymu, o todėl, kad arbatinės skaitykla buvo ap rūpinta vien juodašimtiška literatūra, kurios niekas nenorėjo skaityti.

Kai kur caro administracija griebėsi ir atviro smurto priemonių. Apie liūdną Taujėnų apylinkės likimą „Vilniaus aušros“ vyriausiajai valdybai rašė vienas šios apylinkės organizatorių mokytojas V. Antanavičius. Aprašęs, su koku vargu buvo įkurta apylinkė, surinktos lėšos, organizuotas knygynėlis, jis toliau skundžiasi: „Gyvavo mūsų apylinkė visai trumpai, grūmojimais ir bauginimais iš šalies policijos, o per tai — stoka narių, kratos pas mane ir A. A. privedė prie to, kad aš laišku pranešiau virš.

¹⁴¹ VAD, b. 147, 1908 m. rugpiūčio 15 d.

¹⁴² VAD, b. 255, 1908 m. rugpiūčio 13 d.

¹⁴³ VAD, b. 155, 1908 m. sausio 11 d.

valdybai apie uždarymą apylinkės; už platinimą laikraščių esmi per teisumą nubaustas 5 rub. pabaudos, o per savo viršinininką — nuo 1 rugsėjo š. m. pašalintas nuo tarnystės mokytojas“¹⁴⁴.

Arba štai kitas pavyzdys. Vaiguvoje „Vilniaus aušros“ apylinkės narių pastangomis buvo atkurtas knygynas. „Bet balandžio 18 d. (1908 m.), — rašo vietinės apylinkės valdyba, — atvyko iš Kuršėnų antstolis su uredniku ir sargybiniais ir, padaręs kratą, konfiskavo viršminėtą knygyną (iš viso 171 egz. nieko priešvaldiško), liko tikslai vos nupirktos knygynan knygos arti 60 egz. atiduotos aptaisyti“¹⁴⁵.

Toks caro satrapų elgesys kėlė visuomenės pasipiktinimą. Protestuodami prieš gubernatoriaus represijas kai kurių „Vilniaus aušros“ apylinkių atžvilgiu, Sedos apylinkės nariai ragina vyriausiąją valdybą imtis priemonių. „Surinkite iš visų tokių apylinkių žinias ir siųskite ministruui nuo savęs stačiai arba per dumą. Argi tai draugija, kurios veikimo ribos apima dvi gubernijas. Ir nieko neleidžia veikti...“¹⁴⁶

Tačiau lojali caro valdžiai buržuazinė „Vilniaus aušros“ valdyba vengė griežtai kelti šį klausimą aukščiausioje valstybės organuose ir apsiriboję lankymusi Vilniaus gubernatoriaus kanceliarijose ir žinybose. Valdybos pirmininkas J. Bagdonas kartu su J. Basanavičium (kad būtų autoritetingiau) buvo užėję pas Vilniaus Švietimo apygardos globėją, taip pat buvo kalbėta ir su Kauno gubernijos liaudies švietimo direktorium. Bet čia jiems buvo aiškiai pasakyta, „kad „Vilniaus aušros“ mokyklų konkurencija negeistina vyriausybės“¹⁴⁷. Gavusi tokį atsakymą, valdyba nusiramino. Šis klausimas vėl iškilo visuotiniame draugijos narių susirinkime 1908 m. rugsėjo 4 d. Iš vyriausiosios valdybos pranešimo ir apylinkių atstovų kalbų paaiškėjo, kad per visą draugijos veikimo laiką gubernatoriai neleido atidaryti draugijai nė vienos skaityklos arba bibliotekos. Todėl susirinkimas vienbalsiai priėmė tokią rezoliuciją: „Vyr. valdyba turi rūpintis visokiais būdais išgauti teises steigti mokyklas ir skaityklas... tam tikslui net pasiekti Peterburgą ar dumą“¹⁴⁸. Tačiau vyriausioji valdyba jokių žygių šia linkme nedarė.

Tuo tarpu Vilniaus gubernatorius, 1908 m. vasario mėn. susidorojęs su vietine lenkų kultūros švietimo draugija „Oświata“¹⁴⁹, nutarė nutraukti ir kitos nacionalinės kultūros-švietimo draugijos, būtent „Vilniaus aušros“, veiklą. Si veikia, nepaisant to, kad gubernatorius ir neturėjo kokios nors inkriminuojančios medžiagos apie draugiją, kėlė jam kai kurių abejonių. Pretekstų „Vilniaus aušros“ uždarymui surasti buvo nesunku. „Vilniaus aušra“ buvo apkaltinta, kad jos dokumentacija, apskaita ir atskaitomybė, taip pat valdybos ir visuotiniai narių posėdžiai vedami lietuvių kalba; kad ji nepranešinėja gubernatoriui apie apylinkių kitose gubernijose (Kauno) steigimą ir kad draugijos bylos ir knygos laikomos privačiame bute, o ne oficialioje draugijos būstinėje¹⁵⁰. 1908 m. rugsėjo 25 d. gubernatorius priėmė nutarimą: „Lietuvių švietimo draugiją „Vilniaus aušra“ su visais jos rateliais ir jos žinioje esančiomis įstaigomis uždaryti ryšium su nustatytais šios draugijos veikloje įstatymų pažeidimais“¹⁵¹.

Represinių priemonių prieš „Vilniaus aušros“ apylinkes ėmėsi ir Kauno gubernatorius. 1908 m. rugsėjo mėn. pradžioje jis uždarė Jonišchio.

¹⁴⁴ VAD, b. 55, 1908 m. rugsėjo 5 d.

¹⁴⁵ VAD, b. 248, 1908 m. kovo 26 d., ir b. 249, 1908 m. balandžio 20 d.

¹⁴⁶ VAD, b. 269, 1908 m. birželio 28 d.

¹⁴⁷ VAD, b. 17, Valdybos posėdžių protokolai, p. 43.

¹⁴⁸ Ten pat.

¹⁴⁹ Zr. LTSR CVIA, f. 378, ap. 114, p. 13.

¹⁵⁰ Zr. LTSR CVIA, f. 378, ap. 118, p. 28.

¹⁵¹ VAD, b. 183, 1908 m. rugsėjo 28 d.

Aluntos ir Krakių apylinkes. Jų uždarymą jis motyvavo taip: „Kaip parodė surinktos apie šių ratelių narius žinios: 1) Joniškio miestelyje — visi jie politiškai nepatikimi, dalyvavo 1905—1906 m. revoliuciniame judėjime. . . 2) Aluntos miestelyje, išskyrus kunigą Vainauską, visi politiškai nepatikimi ir dalyvavo lietuviškame 1906—1906 m. judėjime. . . 3) Krakių miestelyje — visi politiškai nepatikimi, priklauso lietuvių socialdemokratų partijai, o Pobarčius ir Kuprevičius užsiima agitacija valstiečių tarpe, jų gi pirmasis buvo administracine tvarka trims mėnesiams įkalintas“¹⁵².

Sužinojęs apie Vilniaus gubernatoriaus nutarimą uždaryti „Vilniaus aušros“ draugiją, Kauno gubernatoriaus skubiai uždarė ir kitus jo gubernijoje veikiančius šios draugijos skyrius.

„Vilniaus aušros“ vyriausioji valdyba nedarė jokių žygių apskūsti Vilniaus ir Kauno gubernatorių savavaliavimą Valstybės senatui, o kai susigriebė, pasirodė, kad laikas paduoti skundą senatui buvo jau praleistas¹⁵³. Likvidacinės komisijos aktu, kurį pasirašė J. Basanavičius, A. Vileišis, L. Gira ir eilė kitų, visas draugijos turtas buvo perduotas Vilniaus dviklasei mokyklai, o draugijos knygos ir dokumentai sudėti Lietuvių mokslo draugijos knygyne¹⁵⁴.

Suveddamas 1908 m. rezultatus, „Lietuvos ūkininkas“ savo naujametiniame numeryje¹⁵⁵ praėjusius metus vadina tikrai blogais ir sunkiais. . . „Dabar atėjo Jūsų diena, Lietuva pateko dviejų galybių globai — senosios tvarkos šalininkų (biurokratų) ir kunigų. Daugelyje dalykų tiedvi pajėgos eina išvien“. . . ir toliau: „Rugsėjo mėnesyje valdžia uždarė dvi lietuviškas draugijas: Marijampolės „Šviesa“ ir „Vilniaus Aušra“. Kiekviena jų turėjo po 17 skyrių. Tokiu būdu išnaikinta ne 2, bet 34 draugijos. . . Tuo smūgiu beveik visa Lietuva atiduota į kunigo rankas. Žiburys ir Saulė pasiūko be konkurencijos“.

Pažangios kultūros-švietimo draugijos buvo persekiojamos ir toliau.

Tik 1910 m. Kauno gubernijoje buvo uždaryta daugiau kaip 20 lietuviškų švietimo draugijų.

Tiesa, „pirmieiviai“ pasiryžta neužleisti savo pozicijų be kovos. „Lietuvos ūkininke“ pasirodo visa eilė straipsnių, kviečiančių pažangųjį kaimo jaunimą vystyti toliau kultūrinį darbą. „Dėl ko mes taip apsilėdę? Dėl ko netveriamo draugijėlių, šviesėlių, aušrelių, žvaigždėlių? . . Tverkimės draugijas, švieskimes. . .“¹⁵⁶. Straipsnyje „Duokite kaimo jaunimui darbo“ autorius siūlo jaunimui telktis, steigti „jaunimo ratelius“. „Toks ratelis turi įsitaistyti gerą visokių knygų knygyną. Jei galima, knygas duoti skaityti visiems. . . Svarbiausias tokių ratelių uždavinys turi būti visapusiškas apšvietimas“¹⁵⁷. Kitame to paties laikraščio numeryje siūloma steigti knygynus prie valsčių, „įdant mūsų valsčiaus mokantys skaityti gyventojai neužmirštų skaityti ir kad galėtų įgyti reikalingas ir naudingas žinias“¹⁵⁸.

Tačiau carizmo sąlygomis visi šie projektai ir pasiūlymai nebuvo ir negalėjo būti įgyvendinti. Pažangiesiems pavyko įsteigti tik vieną kitą kultūros draugiją stambiuose krašto centruose. Antai Vilniuje 1909 m. sausio 13 d. įsikūrė dainų-teatro draugija „Rūta“, į kurios valdybą įėjo ir A. Domaševičius¹⁵⁹. Ši draugija turėjo kelių šimtų knygų viešąjį

¹⁵² LTSR CVIA, f. 378, ap. 118, b. 169, p. 494.

¹⁵³ Zr. LTSR CVIA, f. 378, ap. 118, b. 111, p. 38.

¹⁵⁴ Zr. VAD, b. 17, Valdybos posėdžių protokolai, p. 56—60.

¹⁵⁵ „Lietuvos ūkininkas“, 1909 m. sausio 7 d., Nr. 1, p. 2—3.

¹⁵⁶ „Lietuvos ūkininkas“, 1909 m. gegužės 6 d., Nr. 18, p. 162.

¹⁵⁷ „Lietuvos ūkininkas“, 1909 m. birželio 3 d., Nr. 22, p. 197—198.

¹⁵⁸ „Lietuvos ūkininkas“, 1909 m. vasario 10 d., Nr. 6, p. 53—54.

¹⁵⁹ Zr. „Viltis“, 1909 m. sausio 4(17) d., Nr. 6.

knygyną¹⁶⁰. Siauliuose „pirmeiviai“ suorganizavo tokią pat draugiją „Varpą“, o Panevėžyje „Aidą“, kurio veiklą teigiamai vertino V. Kapsukas¹⁶¹. Panašių draugijų atsirado ir kituose Lietuvos miestuose bei miesteliuose. Tačiau daugiausia tai buvo vien meno ir muzikos draugijos, ir platesnio kultūros-švietimo darbo jos nevykdė.

Žandarų teroro ir kunigų persekiojimo sąlygomis negalėjo vystytis ir slaptai vienur kitur susikuriantieji pažangūs kaimo jaunimo rateliai ir knygynečiai.

Nuo 1910 m. Rygoje, kur gyveno apie 50 tūkst. lietuvių, daugiausia pramonės darbininkų, veikė socialdemokratų kontroliuojama „Lietuvių blaivybės draugija „Giedra“, kuri leido savo kalendorius, organizavo kultūrinės priemonės, turėjo savo biblioteką, susidedančią iš kelių šimtų knygų lietuvių, rusų ir latvių kalbomis“¹⁶². „Giedros“ kalendoriuje 1914 m. buvo paskelbta „Skaitymo programėlė“, kuri turėjo pakeisti pasenusį S. Matulaičio paruoštą ir „Šviesos“ leidyklos išleistą „Lavinimosi knygynečių“¹⁶³ ir kuri turėjo padėti „rankpelniams suprasti šių dienų visuomenės politikos tvarką... ir nustatyti tinkamiausį viešojo veikimo būdą“. Šioje programėleje buvo rekomenduojami K. Markso, F. Engelso, V. Libknechto, G. Plechanovo, P. Lafargo, J. Marchlevskio, V. Kapsuko, Z. Angariečio ir kt. raštai, taip pat pažangiausia grožinė literatūra.

Ši skaitymo programėlė pasklido Lietuvoje ir buvo svarbus bibliografinis šaltinis pažangiam liaudies skaitytojui.

Klerikalinės kultūros-švietimo draugijos

Nors klerikalai su žandarų pagalba ir likvidavo savo pagrindinius konkurentus liaudies švietimo ir ideologinio poveikio masėms srityje — pažangiasias kultūros-švietimo draugijas, jų spaudos organai ir jų liaudies „aptėmimo“ draugijos nesiliovė persekijuojusios kiekvieno laisvo žodžio, kiekvienos pažangios tendencijos liaudies švietimo srityje.

Norėdami atgrasinti skaitytoją nuo pažangios literatūros skaitymo, klerikalai leisdavo „Skaitymo vadovus“, kaip, pavyzdžiui, Kazimiero draugijos išleistą „Atsargiai su ugnimi, t. y. su knygomis“¹⁶⁴ arba Seinų vyskupijos paruoštą „Ką skaityti?“¹⁶⁵ Šiame juodašimtiškame leidinyje gąsdinami pragaro baisybėmis tie, kurie skaitytų pažangią knygą. „Kiekvienas tikras krikščionis saugojasi nedorų žmonių draugystės... taip pat kenkia žmogui ir blogų knygų, lapelių ir laikraščių skaitymas. Dievui padėkoti turime užtektinai ir gerų knygų, ir dorų, ir naudingų laikraščių. Reikia tik mokėti gerai pasirinkti... Nepatingėkite pasiklausti patarimo pas jūsų dvasinius vadovus-kunigus“. Panašiai moko ir pirmasis skaitymo vadovas: „Paklausk ko pridera, ar tas yra gera ar bloga, o jeigu neturėtum ko paklausti, tai nors pats dabok, kuomi tas uždraustas popieris atsiduoda ir koks jo skonis... Ir jeigu pajusi, kad truputį dvokia... atmesk. Geriau be knygos ir gazetos papulti į dangų, ne kaip su knyga ir gazeta į pragarą“¹⁶⁶.

Skleisti savo juodašimtiškai ideologijai klerikalai per trumpą laiką pristeigė įvairiausių draugijų: Švietimo draugiją „Žiburys“ Suvalkijoje,

¹⁶⁰ „Lietuvos žinios“, 1912 m. balandžio 14 d., Nr. 44.

¹⁶¹ Žr. „Naujoji gadynė“. 1906 m. gruodžio 7 d., Nr. 29.

¹⁶² „Giedros“ kalendorius 1913 metais, Ryga, 1913, p. 60.

¹⁶³ Žr. „Lavinimosi knygynečiai“. Pirmeiviškųjų knygų lavinimuisi tinkamųjų sąrašas. Vilnius, 1907.

¹⁶⁴ Žr. Atsargiai su ugnimi, t. y. su knygomis. Vertė iš lenkiško kun. K. S. Kausas. 1906. 20 p.

¹⁶⁵ „Ką skaityti?“. Seiniai. 1913, 16 p.

¹⁶⁶ Atsargiai su ugnimi, t. y. su knygmis, p. 41.

Svietimo draugiją „Saulė“ Kauno gubernijoje ir tokią pat draugiją „Rytas“ Vilniaus gubernijoje. Visose trijose lietuviškose gubernijose veikė „Sv. Kazimiero draugija krikščionių raštams leisti“, Katalikiškoji blaivybės draugija, zubatovinės „Sv. Juozapo“ darbininkų ir „Sv. Zitos“ tarnaičių draugijos, mokslieviams šelpti draugija „Motinė“, „Sv. Izidoriaus artojų draugija“ Suvalkijoje ir t. t. Visos šios draugijos rėmėsi arba miesto bei kaimo buržuaziais ir smulkiaburžuaziais elementais, arba tamsiais, nesąmoningais darbininkais bei darbo valstiečiais.

Vietiniai caro valdžios organai paprastai rėmė šias draugijas. Stolypinas, kuris visokiais būdais smaugė pažangią visuomenės iniciatyvą švietimo srityje, be jokių dvejojimų tvirtino naujai steigiamų ratelių draugijų įstatus. Kauno gubernatorių savo raštuose Vilniaus gubernatoriui paprastai teigiamai įvertindavo katalikų draugijų veiklą, tarp įnkaudavo, prašant generalgubernatorių pakeisti „Sv. Juozapo“ darbininkų draugijos įstatus. Vilniaus gubernatorių pabrėžė, kad jis, iš savo pusės, turėdamas galvoje šios draugijos tikslus, pageidautų patenkinti jos prašymą¹⁶⁷. Kitame savo rašte generalgubernatoriui jis dar geriau atestuoja tą pačią juodašimtišką draugiją: „Draugija ši, nors ji veikia labai trumpai, per savo egzistavimo laiką sugebėjo pasirodyti iš kuo geriausios pusės, atitrukdama darbininkus nuo įvairiausių nelegalių susirinkimų bei priešvalstybinių demonstracijų, labai sėkmingai veikdama juos moraliai taikaus vystymosi kryptimi. Šios draugijos iniciatoriumi ir pirminku yra kunigas K. Olšauskas, kuris teigiamai pasirodė savo nuolatinio siekimo teisėtumo ir tvarkos ir savo sėkmingu poveikiu šia linkme savo parapijiečiams“¹⁶⁸. Kaip žinoma, K. Olšauskai dėl jo bendradarbiavimo su caro žandarais ir įvairių tamsių darbų Kauno darbininkai buvo praminę „oberpoliceistrių“¹⁶⁹, o jo vadovaujama draugija, kaip ir kitos panašios klerikalų draugijos, buvo „ne darbininkų reikalų gynėjos, o jų pardavėjos... Jos daugiausia užsitarnavo darbininkų neprietelių akyse, o jų prietelių akyse įgijo judų-pardavėjų vardą“¹⁷⁰.

Savo „švietėjišką veiklą“ klerikalai pradėjo, įkurdami Suvalkijoje „Žiburį“. Šios draugijos tikslas buvo: kurti mokyklas, steigti knygynus, šelpti gabius mokslievius, rengti knygų skaitymus ir mokslo pasikalbėjimus, kurti teatrų ir prieglaudoms namus. „Tik ir čia viskas būtinai turi būti kunigų prižiūrima ir jų dvasia daroma“¹⁷¹, — rašo apie šios draugijos įkūrimą V. Kapsukas. Įkurta 1906 m. gegužės mėn., 1909 m. ji jau turėjo 52 skyrius, kurių 50 turėjo savo knygynėlius, o 28 ir savo skaityklas. Iš viso tuose skyriuose buvo apie 21 tūkst. knygų, ir jie aptarnaudavo apie 10 tūkst. skaitytojų¹⁷². Draugijų skyriai suorganizavo eilę susirinkimų ir kitų priemonių. Įvertindami „Žiburio“ vaidmenį Suvalkijai, jo vadovai buvo priversti pripažinti, kad šis vaidmuo metai po metų smunka. „... Vietiniams reikalams aprūpinti... turime „Žiburio“ draugiją, kuri pirmą kartą savo gyvenimo metais, kaip Šešupė pavasarėje, plačiai išsiliejo, nešdama į miestelius ir kaimus naują gyvybę, sklaidydama šviesesnę ateities viltį. Su laiku „Žiburio“ gyvenimo bangos ima sėkti, jo krantai ir vaga ima siaurėti. Aprimus laikams, ne vienas skyrius aprimo, jei dar neapmirė“¹⁷³. Pagal šios draugijos veiklos 1913 m. statistiką knygų fondas „Žiburio“ knygynėliuose sumažėjo iki 18 tūkst. tomų (iš jų 7 tūkst. tomų buvo religinio turinio), o skaitytojų skaičius juose sumažėjo

¹⁶⁷ Zr. LTSR CVIA, f. 378, sp. 118, b. 169, p. 37.

¹⁶⁸ LTSR CVIA, f. 378, ap. 118, b. 169, l. 62.

¹⁶⁹ Zr. „Komanistas“, 1919 m. sausio 8 d., Nr. 8, p. 3.

¹⁷⁰ Kapsukas V. Veidmainių darbai. Vilnius, 1961, p. 107—108.

¹⁷¹ „Naujoji gadyne“, 1906 m. gruodžio 7 d., Nr. 29.

¹⁷² Zr. „Žiburys“, „Žiburio“ draugijos laikraštis, 1919 m. sausio mėn., Nr. 1, p. 4.

¹⁷³ Ten pat.

daugiau negu dvigubai¹⁷⁴. Tai rodo, kad klerikalinės „Žiburio“ draugijos „švietėjiškoji“ veikla jokiū būdu negalėjo patenkinti dvasinių liaudies masių poreikių.

Antros klerikalinės švietimo draugijos „Saulė“, skirtos švietimui Kauno gubernijos lietuvių tarpe skleisti, įstatus gubernatorius patvirtino 1906 m. liepos 25 d.¹⁷⁵ Jos įsteigimo iniciatorius ir ilgalaikis vadovas buvo tas pats kunigas K. Olšauskas. „Saulės“ tikslas buvo „platinti tautišką lietuvišką apšvietimą ant pamatų katalikiško tikėjimo“¹⁷⁶. Kaip ir „Žiburyr“, „Saulė“ iš pradžių savo mokyklų ir kitų kultūros-švietimo įstaigų tinklą plėtė gana sėkmingai. 1911 m. ji jau turėjo 56 skyrius, išlaikė 45 mokyklas, buhalterijos kursus, parengiamuosius pedagogų kursus, kurie kasmet išleisdavo po 10–20 mokytojų liaudies mokykloms ir buvo atidariusi 21 skaityklą su 7791 knyga. 1913 m. ji jau turėjo 63 skyrius, narių skaičius siekė 3400, tačiau mokyklų sumažėjo iki 34, ir jose mokėsi tik apie 1533 mokinius. Skaityklų skaičius ir knygų fondas išaugo nežymiai — 23 skaityklos su 8092 tomų fondu¹⁷⁷. Iš šių menkų skaičių matyti, kad draugijos įnašas į liaudies švietimą, krašto kultūrinį gyvenimą buvo mažokas. „Saulės“ knygynėliai nebuvo populiarūs, nes beveik išimtinai buvo sukomplektuoti „Sv. Kazimiero draugijos“ leidiniais ir prenumeruodavo vien reakcinę periodiką — „Saltinį“, „Nedėdienio skaitymą“, „Viltį“. O skaitytojų mėgstama pažangi literatūra ir periodika nė iš tolo nebuvo įsileidžiama į šiuos knygynėlius. Panašaus pobūdžio buvo ir katalikų blaivybės draugijų, veikusių visose keturiose gubernijose (Kauno, Vilniaus, Suvalkų ir Kuršo), dvidešimt skaityklų.

1912 m. lapkričio 29 d. valdžios organai patvirtino švietimo draugijos „Rytas“ įstatus. Ją įkūrė kunigai V. Mironas, J. Steponavičius ir kt. Norint suteikti draugijai didesnę autoritetą, į draugijos steigėjų tarpą buvo pakviesti J. Basanavičius, L. Gira ir kai kurie kiti inteligentai¹⁷⁸. Šios draugijos tikslas buvo „šviesti Vilniaus apygardos lietuvius, kaip reikalauja Romos katalikų tikėjimo mokslas. Draugija gavo teisę, besilaidydamas esamųjų įstatymų ir vyriausybės parėdymų, steigti ir laikyti pradedamąsias mokyklas, vakarines ir šventadienio pamokas suaugusiems, mokytojų seminarijas ir įvairias kitas vidurines mokymo įstaigas, liaudies universitetus ir visokius kursus, liaudies knygynus, skaityklas ir kitas tolygias švietimo įstaigas, skaityti paskaitas, rengti vakarus“¹⁷⁹. Šios plančios programos buvo įvykdyta labai nedaug. 1915 m. pradžioje veikė 40 skyrių; trys iš jų — Vilniaus mieste. 22 skyriuose buvo įsteigtos bibliotekos-skaityklos su labai menku knygų fondu. Draugija įstengė suorganizuoti tik 8 vienaklases ir dviklases mokyklas, kurių dvi buvo skirtos suaugusiems¹⁸⁰. Šios draugijos veikla kiek pagyvėjo kaizerinės okupacijos metais, kai į ją įsiliejo liberalai ir net kai kurie dešinieji socialdemokratai (A. Janulaitis, S. Kairys ir kt.). Tada buvo nutarta steigti pedagoginius kursus liaudies mokytojams ruošti. Tačiau vėliau draugijos skyrių veikla beveik visiškai apmirė.

¹⁷⁴ Zr. Salčius M. Dešimt metų tautinio-kultūrio darbo Lietuvoje. Čikaga, 1917, p. 66.

¹⁷⁵ LTSR CVIA, f. 378, ap. 118, b. 29, l. 179.

¹⁷⁶ Regulianinis arba trumpas kai kurių draugijų „Saulė“ įstatymų paaiškiimas. Kaunas, 1907, p. 3.

¹⁷⁷ Zr. Salčius M. Dešimt metų tautinio-kultūrinio darbo Lietuvoje, p. 66.

¹⁷⁸ Zr. LTSR MA Centr. b-ka. Rankr. sk. R — 307 „Rytas“. Steigiamojo susirinkimo protokolas.

¹⁷⁹ Vieštautas P. Lietuvių švietimo draugija „Rytas“. Vilnius, 1927, p. 4; Устав «Утро» («Rytas») для распространения просвещения между литовцами. Вильно, 1912, с. 2–3.

¹⁸⁰ Zr. LTSR MA Centr. b-ka, Rankr. sk. R — 263. «Ведомость об отделении общества «Rytas», сост. 1 марта 1915 г.

Tuo būdu, klerikalinės švietimo draugijos, nepaisant to, kad jos, naudodamosi vyriausybės palankumu, veikė žymiai geresnėmis sąlygomis, negu „pirmeiviškos“, dėl savo reakcinio pobūdžio ir siaurai konfesinės pažiūros į kultūros-švietimo darbą nesužadino kokio nors didesnio vaidmens lietuvių liaudies kultūros lygio kėlimo srityje.

Lietuvių švietimo draugijos „Vilniaus aušros“ aukščiau minėtame „Žodyje į Lietuvos visuomenę“ buvo išreikšta viltis, kad kraštas susilauks tokio meto, „kad kas sodžius, tai būtų mokykla, kad po šiaudiniu sodiečių stogu nebūtų tokio žmogaus, kurs nemokėtų nė skaityti, nė rašyti savo prigimta kalba“. Tačiau ši aktuali problema nebuvo išspręsta nei carizmo sąlygomis, nei vėliau, buržuazinės-fašistinės santvarkos Lietuvoje viešpatavimo metais, kai į valdžią atėjo tie, kurie savo laiku iškilmingai buvo pasirašę „Žodį į Lietuvos visuomenę“ Tiktai socialistinės santvarkos sąlygomis Lietuvoje buvo likviduotas ilgas amžius slėgęs jos liaudį kultūrinis atsilikimas ir tamsumas ir pirmą kartą mūsų krašto istorijoje visi kultūros laimėjimai tapo prieinami liaudžiai.

Vilniaus Valstyb. universitetas
Bibliotekininkystės katedra

Iteikta
1962 m. kovo mėn.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫЕ ОБЩЕСТВА В ЛИТВЕ В ПЕРИОД РЕВОЛЮЦИИ 1905—1907 гг. И СТОЛЫПИНСКОЙ РЕАКЦИИ

Л. ВЛАДИМИРОВ

Резюме

Задачей данной статьи является ознакомление советского читателя с совершенно неисследованной областью истории культуры литовского народа — с деятельностью культурно-просветительных обществ в Литве в период революции 1905—1907 гг. и столыпинской реакции. До возникновения этих обществ некоторые культурно-просветительные функции в Литве выполняли Комитеты попечительства о народной трезвости, а также народные училища, при которых были организованы отделы библиотек для народного чтения. Однако ни читальни вышеупомянутых комитетов, ни организуемые ими массовые мероприятия (народные чтения и пр.), ни библиотеки при училищах не пользовались популярностью у литовского народа, так как распространяли в основном реакционную литературу и периодику. Кроме того, из-за запрета литовской печати эти библиотеки и читальни почти совершенно не имели изданий на литовском языке.

Положение культурно-просветительного обслуживания населения совершенно изменилось в связи с революционными событиями 1905—1907 гг. Отменен был запрет литовской печати, и, таким образом, стало возможным комплектование библиотек и читален литературой и периодикой на литовском языке.

Временные правила об обществах и союзах от 4 марта 1906 г. облегчили учреждение культурно-просветительных обществ. Инициативы в этой области показали близкие к социал-демократии прогрессивные круги литовской интеллигенции, которые в 1905 г. явочным путем учредили «Общество литовских библиотечек», за короткое время организовавшее целую сеть небольших библиотек и читален в разных уголках Литвы; книжные собрания этих библиотек в основном комплектовались прогрессивной литературой, в том числе и первыми марксист-

скими изданиями на литовском языке. Однако это нелегально действующее общество было задушено объединенными усилиями жандармов и ксендзов.

Родственным по духу этому обществу было учрежденное в 1906 г. в Сувальской губернии культурно-просветительное общество «Швиеса» («Свет»), организовавшее за короткий срок 17 своих отделений с библиотеками и читальнями. Организаторами этого общества были так наз. «пирмейвай» (прогрессисты). (Это понятие в то время объединяло социал-демократов и буржуазных либералов, придерживавшихся антиклерикальных позиций.) Общество учреждало библиотеки, читальни, школы, организовало массовые мероприятия, распространяло передовую литературу. Против этого прогрессивного общества со стороны католической церкви и царской охранки началась систематическая травля, окончившаяся осенью 1908 г. арестом организаторов общества, обвиненных в противоправительственных намерениях, и разгромом сети его культурно-просветительных учреждений. В начале 1907 г. литовское культурно-просветительное общество — «Вильняус аушра» («Вильнюсская заря») — было организовано и в Виленской губернии. Учредителями общества были буржуазные либералы и представители литовских реакционных клерикальных и националистических партий. Социал-демократы, которые решили участвовать в работе этого общества, были из него вытеснены реакционным большинством общества. Однако в некоторых из 17 отделений этого общества прогрессивные элементы взяли верх. Но, несмотря на лояльную позицию этого общества, царские органы в 1908 г. прекратили и его существование, придравшись к нему с чисто формальной стороны. После закрытия этого общества вся культурно-просветительная работа в Литве была отдана на откуп клерикальным культурно-просветительным обществам: конкуренту «Швиеса» обществу «Жибурис» («Светоч») в Сувальской губернии, «Сауле» («Солнце») в Ковенской губернии и «Ритас» («Утро») в Виленской губернии. Эти черносотенные общества, пользовавшиеся благосклонностью органов царской власти (ведь католическая церковь была одной из опор этой власти в Литве), учреждали библиотеки, школы и другие «просветительные» учреждения, через которые распространяли в народных массах свою реакционную идеологию.

Прогрессивные же тенденции в культурно-просветительной работе немедленно и жестоко пресекались царской администрацией и католической церковью. Вполне очевидно, что при таком положении дел проблема культурного подъема населения не могла найти своего решения. Не была она решена и во время буржуазной диктатуры с ее широковещательными и пустыми декларациями о культурном перерождении литовского народа.

Только в условиях победившего социалистического строя, в связи с культурной революцией были решены вопросы и культурно-просветительного обслуживания трудящихся Литвы.
